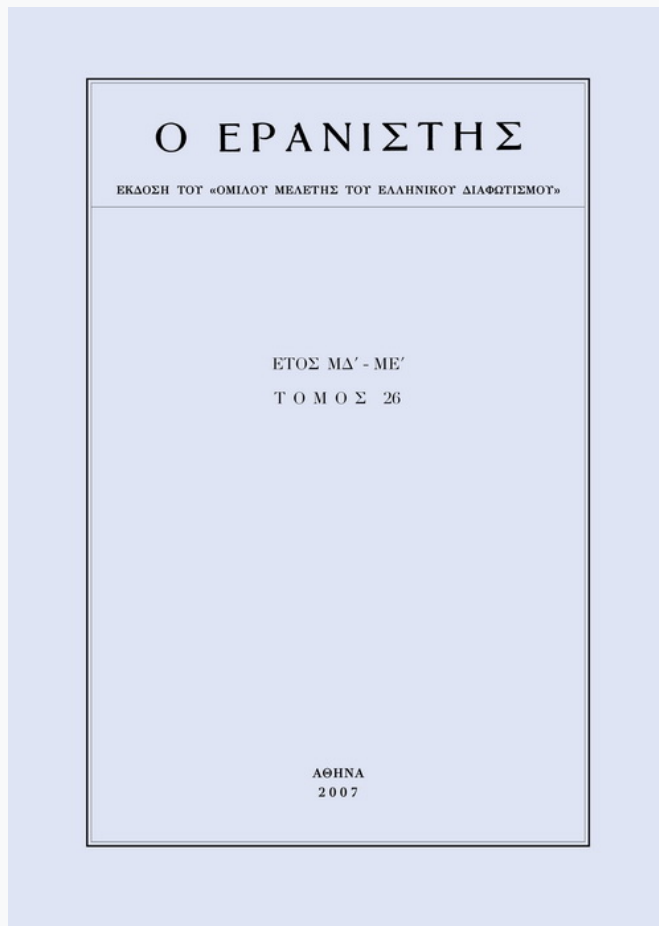

The Gleaner

Vol 26 (2008)

**Οι έρευνες του Villoison στον Άθω (1785).
Απόηχοι, ερμηνείες και σπαράγματα**

Γιώργος Κουτσακιώτης

doi: [10.12681/er.65](https://doi.org/10.12681/er.65)

To cite this article:

Κουτσακιώτης Γ. (2008). Οι έρευνες του Villoison στον Άθω (1785). Απόηχοι, ερμηνείες και σπαράγματα. *The Gleaner*, 26, 23–58. <https://doi.org/10.12681/er.65>

ΟΙ ΕΡΕΥΝΕΣ ΤΟΥ VILLOISON ΣΤΟΝ ΑΘΩ (1785)

Απόηχοι, ερμηνείες και σπαράγματα

*Η κορυφή Αθω, η ση, εγγίζει εις τα νέφη,
όστις στραφή του σε ιδείν θαυμάζει εις το βλέπειν.¹*

Αντικρίζοντας τη μεγαλοπρέπεια του όρους Αθω στα ανοιχτά της Αήμνου, τα εκλεκτά μέλη της γαλλικής διπλωματικής αντιπροσωπείας που κατευθύνόταν στην Κωνσταντινούπολη, τον Σεπτέμβρη του 1784, δεν μπορούσαν να κρύψουν το θαυμασμό τους: «Comme nous nous trouvions par le travers de Lemnos au coucher du soleil, la mer étant belle, et le ciel bien pur, nous eûmes le plaisir de contempler ce spectacle curieux». ² Ο θαυμασμός τους θα πρέπει μάλιστα να άγγιζε τα όρια του δέους, καθώς αναλογίζονταν ότι «toutes les connaissances de la Grèce sont presque renfermées dans ces couvents, où l'on trouve encore quelques savans, et des manuscrits très-anciens». ³ Ο G. Martin, ιερέας του πλοίου «Séduisant» το οποίο μετέφερε την αντιπροσωπεία, δεν περιορίζεται μόνο στο να μας μεταφέρει κατ' αυτό τον τρόπο τη συναισθηματική φόρτιση της στιγμής· συνεχίζοντας την αφήγησή του, μας αποκαλύπτει, μέσα από τον δικό του λόγο, και τις ελπίδες τις οποίες η παρουσία στο πλοίο ενός κορυφαίου ελληνιστή γεννούσε στον νέο πρέσβη M.-G.-F.-A., comte de Choiseul-Gouffier και την ακολουθία του:

«M. de Villoison, fameux helléniste, de l'Académie des inscriptions et belles-lettres, connu par plusieurs ouvrages, passe avec nous à Constantinople, pour se rendre de là au mont Athos, par ordre du Roi, qui lui a accordé 30,000 francs

1. Απόσπασμα από τους «Στίχους προς το όρος απλούς ομοιοκατάληκτους», οι οποίοι προτάσσονται στην ανέκδοτη Αθωνιάδα του Ιακώβου Νεοσκητιώτη (1848) και δημοσιεύονται από τον Ε. Κουρίλα, «Κατάλογος αχιρευτικών χειρογράφων», *Θεολογία* 21 (1950), 276-277· τους στίχους αυτούς, λίγο παραλλαγμένους, τοποθετεί στην αρχή και της δικής του, εκδεδομένης, Αθωνιάδας ο Αγιοπαυλίτης Σωφρόνιος Καλλιγιάς (Αθωνιάς ήτοι Σύντομος περιγραφή του Αγίου Όρους Αθωνος, Αγίου Όρος 1863).

2. [G. Martin], *Voyage à Constantinople, fait à l'occasion de l'ambassade de M. le comte de Choiseul-Gouffier à la Porte ottomane. Par un ancien aumônier de la Marine royale*, Παρίσι 1819, σ. 53, σημ. 1.

3. Martin, *ό.π.*

pour ce voyage. Comme il est fort versé dans le grec littéral, il faut espérer qu'il y fera des découvertes utiles aux arts et aux sciences.»⁴

Στα μέσα του 19ου αιώνα, δεν είχε σβήσει ακόμη ο απόηχος των ερευνών που ο Jean-Baptiste-Gaspard d'Ansse de Villoison είχε πραγματοποιήσει στις αγιορείτικες βιβλιοθήκες με εντολή του Λουδοβίκου ΙΣΤ΄· τον απόηχο συντηρούσε ασφαλώς το γεγονός ότι τα αποτελέσματα των ερευνών του Villoison, γενικά στον ελληνόφωνο χώρο, παρέμεναν —κατά το μεγαλύτερο μέρος τους— αδημοσίευτα, συγκροτώντας πολλούς τόμους από αταξινόμητες σημειώσεις.⁵ Έτσι, ο νομικός Κ. Φρεαρίτης, περιγράφοντας το δικό του ταξίδι στον Άθω, το 1846, με το ελληνικό πολεμικό πλοίο «Ο Λουδοβίκος», δεν παραλείπει να αναφερθεί στις προγενέστερες αυτές έρευνες: «Ο Γάλλος Ακαδημαϊκός Βιλοαζών διέτριψε πολύν χρόνον εν τω όρει, και συνήγαγεν εκ των βιβλιοθηκών αυτού πλείστην ιστορικήν ύλην· αλλ' αι έρευναι αυτού κείνται ανέκδοτοι εν τη αυτοκρατορική βιβλιοθήκη των Παρισίων», για να προσθέσει όμως στη συνέχεια ότι «δεν δικαιούμεθα να ελπίζωμεν εξ αυτού πράγματα μεγάλα».⁶

4. Στο ίδιο.

5. Το έργο του C. Joret, *D'Ansse de Villoison et l'hellénisme en France pendant le dernier tiers du XVIIIe siècle* [Bibliothèque de l'École des Hautes Études, αρ. 182], Παρίσι 1910, αποτελεί, μέχρι σήμερα, την εκτενέστερη βιογραφία του J.-B.-G. d'Ansse de Villoison. Τα σχετικά με τις έρευνες στον ελληνόφωνο χώρο κείμενα του Villoison τα οποία είδαν, κατά καιρούς, το φως της δημοσιότητας, συγκεντρώθηκαν σε ένα τόμο και αναδημοσιεύτηκαν πρόσφατα στην πληρέστερή τους μορφή από τον Famerie· βλ. J.-B.-G. d'Ansse de Villoison, *De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)* [Altertumswissenschaftliche – Texte und Studien, αρ. 40], επιμ. Έ. Famerie, Hildesheim–Zurίχτη–Nέα Υόρκη 2006. Οι κύριες μελέτες για τις έρευνες του Villoison στον ελληνόφωνο χώρο και για τη σχέση του με τους Έλληνες είναι, κατά χρονολογική σειρά, οι εξής: Σ. Κουγέας, «Το ταξίδι του Villoison εις την Ελλάδα (1784-1786). Ήλθε θιασώτης της αρχαίας και έγινε ερευνητής της νέας ελληνικής γλώσσας», στο *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960*, σ. 189-203· Εμμ. Ν. Φραγκίσκος, «Η φίλια Κοραή–Villoison και τα προβλήματατά της», *Ο Εραμιστής* 1 (1963), 65-85, 191-210· G. Toliaς, *La médaille et la rouille. L'image de la Grèce moderne dans la presse littéraire parisienne (1794-1815)*, Παρίσι–Αθήνα 1997, ιδιαίτερα σ. 125-155· Ο ίδιος, «*Græcophile et mishellène : Jean-Baptiste Gaspard d'Ansse de Villoison (1750-1805), le premier néohelléniste*», στο G. Grivaud (επιμ.), *Les mishellénismes. Actes du séminaire organisé à l'École française d'Athènes (16-18 mars 1998)* [Champs Helléniques Modernes et Contemporains, αρ. 3], σ. 57-67.

6. Κ. Κ. Φρεαρίτης, «Περίπλους Μακεδονίας και Ελάσσονος Ασίας μετά των ταύτη προσκειμένων μεγαλονήσων», *Πανδώρα* 15 (1864-1865), 171 (=Κ. Φρεαρίτης,

Την τελική επιφύλαξη του Φρεαρίτη για τη σπουδαιότητα των ερευνών του Γάλλου ελληνιστή στον Άθω προκαλούσε το σχετικό σχόλιο του Choiseul-Gouffier στο γνωστό έργο του *Voyage pittoresque de la Grèce*, όπου ο Γάλλος διπλωμάτης, εκ των υστέρων πια, αμφισβητούσε την επιτυχία των ερευνών του Villoison. Ο Choiseul-Gouffier θεωρούσε μάλιστα ότι η ευθύνη για την αποτυχία των ερευνών αυτών βάραινε αποκλειστικά τον ίδιο τον Villoison, που μπορεί να είχε τις απαραίτητες συστατικές επιστολές και το πάθος της έρευνας, αλλά δεν κατείχε τη διπλωματική τέχνη ώστε να κερδίσει την εμπιστοσύνη των Αγιορειτών, κρύβοντας τις προκαταλήψεις του απέναντι στους Νεοέλληνες και το θρησκευτικό δόγμα τους.⁷

«Το μόνο φως που φτάνει πια σε μας από την Ανατολή είναι του ήλιου»

Ο Choiseul-Gouffier δεν ήταν ο μόνος σύγχρονος που έκρινε —τελικά— μάταιο το ταξίδι του Villoison στον Άθω. Ήδη την περίοδο που ο φημισμένος ελληνιστής βρισκόταν στο Άγιο Όρος, οι έρευνές του είχαν απασχολήσει στην αλληλογραφία τους και τους E.-M. Cousinéry, αναπληρωτή τότε πρόξενο της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη, και J. H. Eckhel, διευθυντή του νομισματικού μουσείου της Βιέννης. Ακριβέστερα, ο Cousinéry έγραφε στον Eckhel ότι δεν πίστευε πως ο Villoison θα ανακάλυπτε σπουδαία πράγματα στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες, και ο Eckhel συμφωνούσε απολύτως, θεωρώντας και οι δυο τους ως αιτία, όχι το χαρακτήρα του Villoison, αλλά τις θεολογικές έριδες που μονοπωλούσαν το ενδιαφέρον των Αγιορειτών και, κατ' επέκταση, υπαγόρευαν τη θεματική των βιβλίων τους:

«Je suis bien d'accord avec vous», απαντούσε ο Eckhel, «qu'il trouvera (Villoison) selon toutes les apparences au Monte Santo peu de choses pour éclaircir les lettres, mais une quantité de ces disputes frivoles qu'on appelle théologiques,

*Περίπλους Μακεδονίας και Ελάσσονος Ασίας μετά των ταύτη προσκειμένων μεγαλονήσων επί του ελληνικού πολεμικού δρόμου» «Ο Λουδοβίκος» εν έτει 1846, Αθήνα 2003, σ. 255). Ο Villoison έφτασε στον Άθω στις 15 Απριλίου και αναχώρησε στις 7 Μαΐου 1785· βλ. D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 35-64.*

7. Choiseul-Gouffier, *Voyage pittoresque dans l'Empire ottoman, en Grèce, dans la Troade, les îles de l'Archipel et sur les côtes de l'Asie-Mineure*, τ. 2, Παρίσι²1842, σ. 245-246.

et qui durent déjà 1785 ans, sans être avancées un pas. Xerxès n'a fait que percer cette affreuse Montagne Sainte, le Grand Turc la devrait jeter dans la mer.»⁸

Αποτιμώντας την αποστολή του στον Άθω, λίγες μέρες μετά το πέρας της, ο ίδιος ο Villoison αποδείκνυε βάσιμη την άποψη αυτή. Πιο συγκεκριμένα, πληροφορούσε τον φίλο του διπλωμάτη P.-M. Hennin ότι στις βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους δεν βρήκε παρά «des bibles, des évangiles, des liturgies, rituels, livres d'église, de dévotion, des vies des saints ou des martyrs, presque point d'auteurs profanes et aucun que nous n'ayons à Paris ou que nous voulussions avoir».⁹ Η διαπίστωση αυτή του Villoison για τις αγιορείτικες βιβλιοθήκες ικανοποιούσε αναμφισβήτητα αρκετούς λόγιους της εποχής του, που δεν πίστευαν, όπως και ο Α. Κοραής, «ότι εσώζοντο ακόμη τιαύτα και τσαύτα κειμήλια εις τας πιναράς χείρας των φιλοβαρβάρων καλογ(ήρων)».¹⁰ Το επιστημονικό κύρος του κορυφαίου Γάλλου ελληνιστή δεν άφηγε πια καμία αμφιβολία για την ορθότητα της συγκεκριμένης άποψης: «Si Villoison n'a rien trouvé chez eux (chez ces obscurs cénobites), qui méritât de fixer son attention», εξηγούσε ο φίλος του, επίσης ελληνιστής, S. Chardon de la Rochette, «c'est qu'ils ne possédoient rien de ce que notre voyageur cherchoit avec tant d'ardeur et de patience».¹¹ Έτσι, ο

8. Hélène Nicolet-Pierre, «Eckhel, Cousinéry et quelques autres», *Revue Numismatique*, 6η σειρά, 29 (1987), 204. Μερικούς μήνες αργότερα, ο λόγιος της Νυρεμβέργης C. G. von Murr εξέφραζε στον ίδιο τον Villoison παρόμοιες αμφιβολίες για την ύπαρξη σπουδαίων χειρογράφων στον Άθω: «Je souhaite, Monsieur, que vous aviez trouvé plusieurs mss de conséquence que feu M. Björnsthäl (Σουηδός περιηγητής) n'a pu trouver dans les monastères du Mont-Athos, qui furent pillés à diverses reprises par les Turcs et volés par les Grecs mêmes. Par exemple, dans la bibliothèque de la famille Nani, à Venise, se trouvent parmi les mss grecs décrits par l'abbé Jean-Alvise Mingarelli (1784, gr. 8°) plusieurs mss tirés de 22 monastères d'Athos et de celui de Sainte-Catherine sur le Mont-Sinaï, et ce ne sont que d'ecclésiastiques, monacals et de peu de conséquence. C'est dommage que les sçavans nous donnent ou des réimpressions des auteurs grecs, ou des *inedita*, qui ne valent pas une feuille d'une comédie d'Aristophane ou de Ménandre. Mais ces choses ne se trouvent pas dans les monastères des Grecs, qui sont si ignorans pour la plupart qu'ils sont bigots et superstitieux». Βλ. Η. Ο[mont] (εκδ.), «Lettre de C.-T. de Mürr à Villoison sur les bibliothèques du Mont-Athos», *Revue des Bibliothèques* 2 (1892), 82-83.

9. Το απόσπασμα της επιστολής παραθέτει ο Joret, *ό.π.*, σ. 283.

10. Α. Κοραής, *Αλληλογραφία*, επιμ. Κ. Θ. Δημαράς κ.ά., τ. 2, 1799-1809, Αθήνα 1966, σ. 394.

11. S. Chardon de la Rochette, *Mélanges de critique et de philologie*, τ. 3, Παρίσι 1812, σ. 14.

ιστορικός J.-F. Michaud θα αναφωνήσει αργότερα: «Les ténèbres qui couvrent l'empire ottoman s'étendent aussi sur le mont Athos. En vérité, en vérité, je vous le dis, il ne nous vient plus de l'Orient d'autre lumière que celle du soleil».¹²

Την κυρίαρχη αυτή άποψη θα κλονίσει, λίγα χρόνια μετά, η είδηση για την ύπαρξη ενός κώδικα με έργα του Πλάτωνα στη μονή της Πάτμου, τον οποίο είχε αποσπάσει από τη βιβλιοθήκη της ο Άγγλος ταξιδιώτης E. D. Clarke.¹³ Ωστόσο, η απαξίωση των ερευνών του Villoison στις μοναστηριακές — και ιδιαίτερα τις αγιορείτικες — βιβλιοθήκες θα αρχίσει, λίγο πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα, όταν ο Κ. Μηνάς Μηνωίδης θα δημοσιεύσει τα πρώτα αποτελέσματα των δικών του ερευνών στον Άθω¹⁴ και η διεθνής επιστημονική κοινότητα θα πληροφορηθεί για χειρόγραφα με αρχαία έργα που έκρυβαν οι βιβλιοθήκες των ορθόδοξων μοναστηριών. Με αφορμή τη δημοσίευση αυτή, εξάλλου, θα δει το φως της δημοσιότητας, λίγους μήνες αργότερα, και η έκθεση του ταξιδιού του Villoison στον Άθω,¹⁵ για να αποδείξει φρούδες τις ελπίδες που απέμεναν για την αξία των σχετικών με τα αγιορείτικα χειρόγραφα ανέκδοτων πληροφοριών του.¹⁶

12. Michaud – Poujoulat, *Correspondance d'Orient 1830-1831*, τ. 1, Παρίσι 1833, σ. 331.

13. Για την τύχη του συγκεκριμένου χειρογράφου — το οποίο τελικά είχε δει στην Πάτμο και ο Villoison — και τις σχετικές αντιδράσεις του Α. Κοραή βλ. Φραγκίσκος, ό.π., σ. 208-209 και Ο ίδιος, «Ο πατριαρχικός κώδικας του Πλάτωνα, ο Villoison και ο Κοραής», *Ο Εραμιστής* 21 (1997), 391-395. Πβ. τη συγκρατημένη αισιοδοξία του Leake για την «ανακάλυψη» του Clarke: «and although Dr. Clarke has since had the good fortune to make an important discovery in one of the islands, it is not likely that much has escaped the zeal and erudition of the French traveller (Villoison)»· βλ. W. M. Leake, *Researches in Greece*, Λονδίνο 1814, σ. vii.

14. Βλ. «Rapport adressé à M. le Ministre de l'Instruction publique, par M. Mynoïde Mynas, chargé d'une mission en Orient», *Revue de Bibliographie Analytique* 5 (1844), 80-92. Για τις έρευνες του Μηνά Μηνωίδη στο Άγιο Όρος διεξοδικά βλ. Ζ. Μελισσάκης, *Η διασπορά χειρογράφων του Αγίου Όρους σε βιβλιοθήκες του εξωτερικού (Η περίπτωση του Κωνσταντίνου-Μηνά-Μηνωίδη)*, διδακτορική διατριβή, [Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Τμήμα Ιστορίας και Εθνολογίας], Αθήνα 2001.

15. Βλ. «Voyage de Villoison au Mont Athos», *Revue de Bibliographie Analytique* 5 (1844), 839-859, 935-945.

16. Πβ. τις ελπίδες για την αξία των καταλοίπων του Villoison ως πηγών για την ιστορία του Αγίου Όρους, τις οποίες καλλιεργούσε, λίγα χρόνια πριν, ο ίδιος ο έφορος του Τμήματος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, C.-B. Hase, με όσα έγραφε στην επιστολή του που δημοσιεύτηκε από τον E. Zachariä, *Reise in den Orient*

«Με ένα σάκκο συστατικές επιστολές»

Δημοσιεύοντας τη συγκεκριμένη έκθεση του Villoison μετά την αντίστοιχη του Μηνά Μηνωίδη, οι συντάκτες του περιοδικού *Revue de Bibliographie Analytique*, E. Miller και J.-A. Aubenas, μοιάζουν να ζητούν την επιεική κρίση των αναγνωστών τους για τον Γάλλο ελληνιστή, καθώς σημειώνουν ότι το ορθόδοξο δόγμα του Έλληνα λογίου ήταν αυτό που διευκόλυνε την είσοδό του στις μοναστηριακές βιβλιοθήκες της Ανατολής και, συνεπώς, αυτό στο οποίο βασίζονταν οι επιτυχίες του.¹⁷ Την αποτυχία του Villoison να ανακαλύψει πολύτιμα χειρόγραφα εκεί, ο Κοραής, αντίθετα, δεν την συσχέτιζε καθόλου με το καθολικό δόγμα του Villoison ούτε με τις έκδηλες προκαταλήψεις του απέναντι στο θρησκευτικό δόγμα των Νεοελλήνων, πράγμα που έκανε, όπως είδαμε, ο Choiseul-Gouffier. Για τον Έλληνα σοφό, που γνώριζε άριστα όχι μόνο τον Villoison, αλλά και τη νοοτροπία της ορθόδοξης Ανατολής, το ζήτημα είχε οικονομική βάση: «Η επιθυμία του (του Villoison) δεν ήτο ολιγωτέρα από των Άγγλων την επιθυμίαν (του Clarke)· αλλά του έλειπεν ο Αγγλικός πλούτος, διά να δελεάση τους ακτήμονας και αναργύρους και μισαργύρους καλογήρους», αναφέρει συγκεκριμένα.¹⁸

Ο Villoison έγραφε στον Hennin ότι στις 13 Απριλίου 1785 αναχώρησε από τη Θεσσαλονίκη για το Άγιο Όρος «avec un sac de lettres de recommandation» και ο Choiseul-Gouffier θα προσθέσει αργότερα ότι αυτές οι επιστολές ήταν «toutes les recommandations qui devaient le faire accueillir (Villoison) dans les monastères, et lui ouvrir les portes de leurs bibliothèques».¹⁹ Οι Γάλλοι φαίνεται να πίστευαν, λοιπόν, ότι οι συστατικές επιστολές αρκούσαν για να φέρει ο Villoison σε πέρας την αποστολή του στον Άθω.²⁰ Ποιες

*in den Jahren 1837 und 1838. Ueber Wien, Venedig, Florenz, Rom, Neapel, Malta, Sicilien und Griechenland nach Saloniki, dem Berge Athos, Konstantinopel und Trapezunt, Χαϊδελβέργη 1840, σ. 228-230· ο Hase εκτιμούσε μάλιστα ότι το ένα τέταρτο από τους δεκαπέντε ογκώδεις τόμους των καταλοίπων του Villoison αναφέρεται στον Άθω. Βλ. επίσης W. Fischer, «Die Papiere Villoisons über die Klöster auf dem Athos», *Byzantinische Zeitschrift* 8 (1899), 604-606.*

17. Βλ. το εκδοτικό σημείωμα στο «Voyage...», ό.π., σ. 839.

18. Κοραής, ό.π., σ. 394. Βλ. επίσης τα σχόλια του Εμμ. Φραγκίσκου («Ο πατριάρχης κώδικας...»), ό.π., σ. 393-394) για την άποψη αυτή του Α. Κοραή.

19. Βλ. αντίστοιχα Joret, ό.π., σ. 283 και Choiseul-Gouffier, ό.π., σ. 246.

20. Ο ίδιος ο Villoison αλλά και οι βιογράφοι του αναφέρονται ιδιαίτερα στη σημασία των συστατικών επιστολών για την πραγματοποίηση των ερευνών του γενικά στη

ήταν όμως οι επιστολές με τις οποίες άνοιγαν οι πόρτες των αγιορείτικων βιβλιοθηκών; Η λεπτομερής εξιστόρηση, στο ταξιδιωτικό ημερολόγιο του Villoison, των κινήσεών του στην αθωνική χερσόνησο μας δείχνει ότι οι επιστολές δεν ήταν πολλές και ότι αυτές που επιδεικνύονταν σε όλες τις μονές ήταν μόνο δύο, και μάλιστα οι αναμενόμενες: του οικουμενικού πατριάρχη Γαβριήλ Δ' (Κωνσταντινούπολη, 7 Νοεμβρίου 1784) και του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιακώβου (Θεσσαλονίκη, 28 Μαρτίου 1785).²¹ Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι αυτές είναι και οι δύο από τις τέσσερις συστατικές επιστολές που σώζονται ακόμη ανάμεσα στα κατάλοιπα του Villoison.²²

Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. J.-B.-G. d'Ansse de Villoison, «Mémoire sur quelques inscriptions inconnues, ou publiées inexactement : extrait de la Relation du voyage littéraire fait dans le Levant», *Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles-Lettres* 47 (1809), 284, σημ. (a): «L'ouvrage, les conseils, les lumières et les lettres de recommandation de ce savant ambassadeur (Choiseul-Gouffier), celles du capitain pacha (Cezayirli Gazi Hasan Paşa) et de son premier drogman, maintenant prince de Valachie (Νικόλαος Μαυρογένης), du feu patriarche (Γαβριήλ Δ') et des évêques Grecs, et du prince Constantin bey Morousi, ancien prince de Moldavie, m'ont été du plus grand secours, et m'ont aplani beaucoup de difficultés» Dacier, «Notice historique sur la vie et les ouvrages de M. de Villoison», *Mercure de France, Littéraire et Politique* 24 (1806), 269 και *Histoire et Mémoires de l'Institut Royal de France – Classe d'Histoire et de Littérature Ancienne* 1 (1815), 367: «Après un séjour de peu de durée (à Constantinople), il partit pour Smyrne, muni de firmans du grand-seigneur et de lettres de recommandation de M. de Choiseul-Gouffier pour les commandans turcs et les consuls de France dans tous les lieux de l'Asie-Mineure et de la Grèce, où il lui plairoit d'aborder» Chardon de la Rochette, *ό.π.*, σ. 15: «Les firmans du Grand-Seigneur, pour les commandans turcs, et les lettres de recommandation de l'Ambassadeur, pour les Consuls françois, lui donnoient pour cela toutes les facilités».

21. Βλ. D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 50, όπου ο Villoison σημειώνει περιγράφοντας την επίσκεψή του στη μονή Εσφιγμένου: «Il a fallu attendre que le διάκος (sic) fût sorti de l'église où il lisait, pour qu'on pût lire mes lettres de recommandation du patriarche et de l'évêque de Salonique».

22. Οι τέσσερις συστατικές επιστολές σώζονται στην Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits (αρ. Suppl. Gr. 989) και είναι ένθετες στο αντίτυπο της *Palaeographia graeca* του B. de Montfaucon (Παρίσι 1708), το οποίο ανήκε στον Villoison και φέρει χειρόγραφες σημειώσεις του ίδιου: πέρα από τις επιστολές του οικουμενικού πατριάρχη και του μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, υπάρχει μία του δραγουμάνου του στόλου Νικολάου Μαυρογένη προς τους προεστώτες και επιτρόπους όλων των νησιών του Αιγαίου (Κωνσταντινούπολη, 2 Νοεμβρίου 1784) και μία του βοεβόδα της Ίου Λεονάρδου Βαλέττα προς τον βοεβόδα της Σερφίου Κόμισο (Ιος, 30 Ιουλίου 1785). Τις τέσσερις αυτές επιστολές δημοσίευσε ο Α. Σιγάλας, «Συστατικά γράμματα

Το πατριαρχικό γράμμα δεν απευθυνόταν αποκλειστικά στους Αγιορειτές και αξίζει να σημειωθεί ότι σε καμία από τις δύο επιστολές δεν γίνεται ιδιαίτερη μνεία για βιβλιοθήκες· μόνο ο μητροπολίτης Ιάκωβος πληροφορεί τους παραλήπτες της επιστολής του ότι ο Villoison, γενικά, «περιέρχεται ελευθέρως από πόλιν εις πόλιν προς θεωρίαν αρχαίων και αξιολόγων πραγμάτων», σημειώνοντας όμως προηγουμένως ότι «εξήλθεν από της πατρίδος του διά να περιηγήση τον κόσμον, ως εστί σύνηθες τοις ευρωπαϊοις». Ο Γάλλος επισκέπτης δεν θα έκανε λοιπόν τίποτε διαφορετικό στον Άθω από αυτό που έκανε τότε κάθε Ευρωπαίος περιηγητής: «περιέρχεται εις τα αυτόθι περιηγητής» και «έρχεται ήδη και αυτού εις το Άγιον Όρος χάριν προσκυνήσεως και θεωρίας των ιερών Μοναστηρίων», συμπληρώνουν αντίστοιχα ο πατριάρχης και ο μητροπολίτης.²³

Οι υπόλοιπες συστατικές επιστολές με τις οποίες ο Villoison είχε εφοδιαστεί, ειδικά για το ταξίδι του στον Άθω, απευθύνονταν σε συγκεκριμένες μονές και φαίνεται να αποκτήθηκαν ευκαιριακά: «J'avais des lettres du σκευοφύλαξ Grégoire, qui étoit à Constantinople, pour Anatolius et Cyrille (c'étoit le prince Constantin bey Maurusi qui me les avait fait avoir), ainsi que pour των Ιβήρων et pour Βατόπαιδι (sic)», μας πληροφορεί ο Villoison περιγράφοντας την επίσκεψή του στη μονή Αγίου Παύλου.²⁴ Μόνο λοιπόν για τρεις αγιορείτικες μονές (Αγίου Παύλου, Βατοπέδι και Ιβήρων) είχε εξασφαλίσει επιπλέον συνστάσεις ο Γάλλος ελληνιστής στην Κωνσταντινούπολη, μάλιστα με τη μεσολάβηση όχι του ίδιου του πρέσβη του αλλά του πρώην ηγεμόνα της Μολδαβίας Κ. Μουρούζη, ενώ για τη σκήτη των Καυσοκαλυβίων είχε αποκτήσει μία επί τόπου, κατά την επίσκεψή του στη μονή Ξενοφώντος.²⁵

του διερμηνέως του στόλου Νικολάου Μαυρογένους και άλλων προς Villoison», *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 1931, σ. 288-296. Ο Σιγάλας δεν αναφέρει ότι αντίγραφα των τριών πρώτων επιστολών βρίσκονται επίσης στο χειρόγραφο με αρ. 135 της Bibliothèque municipale de Vitry-le-François και στο φάκελο με αρ. 1366 της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδας (τα τελευταία αντιγράφηκαν από το προηγούμενο χειρόγραφο και όχι από τις πρωτότυπες επιστολές)· βλ. Ι. Σακελλίων – Α. Ι. Σακελλίων, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Αθήνα 1892, σ. 247 (αρ. 1366, ι').

23. Βλ. Σιγάλας, *ό.π.*, σ. 292-294.

24. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 57. Η επιστολή για τη μονή Ιβήρων απευθυνόταν συγκεκριμένα σε έναν από τους δύο επιτρόπους της, τον αρχιμανδρίτη της μονής Παντελεήμονος Αθανάσιου· βλ. στο ίδιο, σ. 42.

25. Η επιστολή για τη σκήτη των Καυσοκαλυβίων ήταν του πνευματικού της μονής Ξενοφώντος Ιγνατίου και απευθυνόταν στον μοναχό Βενιαμίν· βλ. στο ίδιο, σ. 58.

Πέρα από τις συστατικές επιστολές, ο Villoison φρόντισε να αξιοποιήσει στον Άθω τις γνωριμίες Αγιορειτών ή συγγενών τους τις οποίες είχε κάνει κατά τη διάρκεια των ταξιδιών του στα νησιά του Αιγαίου. Έτσι, φτάνοντας στη μονή Ιβήρων, αναζήτησε τον Μυτιληνιό «père Stauraki, que j'avais connu à Mételin, sa patrie», ενώ, στη γειτονική σκλήτη του Προδρόμου, τον Παριανό «πνευματικός, ou confesseur, Ευθύμιον Κάμαρτι, auquel j'étois recommandé par son frère Κάμαρτι, l'un des προεστί (sic) de Parchia et parent du chevalier Kondyli, et par Χρύσανθος, διδάσκαλον de Parchia»· αλλά και συζητώντας, στη μονή Παντοκράτορος, αποδείχθηκε ότι ο Villoison γνώριζε τους συγγενείς του δικαίου Παρθενίου που καταγόταν από τον Άγιο Νικόλαο της Τήνου: «est le neveu maternel de Palamida, proestos de Tine», μας εξηγεί.²⁶

Παρ' όλα αυτά, οι κύριοι βιογράφοι του Villoison και του Choiseul-Gouffier θεωρούν ότι η είσοδος του Γάλλου λογίου στις αγιορείτικες μονές και στις βιβλιοθήκες τους έγινε δυνατή χάρη στο χρηματισμό των μοναχών· ο Villoison παρουσιάζεται να χτυπά τις πόρτες τους με τα χρήματα στο χέρι: «il frappa, la bourse à la main, à la porte de vingt monastères et de nombreux ermitages» και «il acheta à prix d'argent l'accès des bibliothèques», γράφουν αντίστοιχα οι L. Pingaud και C. Joret.²⁷ Αν αυτό ανταποκρινόταν στην πραγματικότητα, ο ίδιος ο Villoison θα το ανέφερε στη διεξοδική έκθεση του ταξιδιού του, όπως σημειώνει την ελεημοσύνη που του ζήτησε ο Γρηγόριος, διάκος της μονής Παντοκράτορος, αφού του έδειξε τα κειμήλια και τα βιβλία, ή τις δωδεκάδες από ζευγάρια γυαλιών που δώρισε αντίστοιχα στους Ακάσιο, αρχιμανδρίτη της μονής Ζωγράφου, Ιωνά, δικαίο της μονής Χιλανδαρίου, και Ιερεμία, πρώην μητροπολίτη Βελιγραδίου που διέμενε στη μονή Διονυσίου.²⁸

Η ίδια ανακρίβεια, εξάλλου, χαρακτηρίζει τους Γάλλους βιογράφους και όταν μιλούν για υποδοχή «médiocre» του Villoison από τους μοναχούς λόγω του διαφορετικού δόγματός του,²⁹ ενώ ο Villoison αναφέρεται αρκε-

26. Στο ίδιο, σ. 42, 44, 46, 47.

27. L. Pingaud, *Choiseul-Gouffier. La France en Orient sous Louis XVI*, Παρίσι 1887, σ. 149 και Joret, ό.π., σ. 283.

28. D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 47, 54, 57.

29. Pingaud, ό.π., σ. 149. Βλ. επίσης Dacier, ό.π., σ. 270 και 368, όπου αρχικά γράφει: «Il reçut (Villoison) l'accueil le plus hospitalier dans les différentes maisons religieuses auxquelles appartient le territoire (le mont Athos) [...] Les bibliothèques de tous les monastères lui furent ouvertes, et il les visita avec le plus grand soin»· όμως, στη συνέχεια

τές φορές σε υποδοχή «à bras ouverts» ή «avec toutes sortes de politesses».³⁰ Μόνο στη Λάυρα, γράφει, οι μοναχοί ήταν «moins hospitaliers qu'ailleurs»· αλλά ακόμη κι εκεί η έρευνά του στη βιβλιοθήκη δεν συνάντησε κανένα εμπόδιο: «je restai sept heures de suite, la plupart du temps entièrement seul, à examiner la foule immense de manuscrits grecs».³¹ Άλλωστε, η στάση του Villoison φαίνεται ότι ήταν αρκετά διπλωματική και δεν προκαλούσε τους μοναχούς προβάλλοντας το διαφορετικό δόγμα του. Βέβαια, οι μεμονωμένες συζητήσεις στον Άθω για το σχίσμα των Εκκλησιών στάθηκαν αναπόφευκτες, αλλά δεν κατέληξαν ποτέ σε αντιπαραθέσεις.³² Ικανοποιούσαν περισσότερο την περιέργεια των Αγιορειτών για το λατινικό τυπικό: «Pendant le souper, on me fit chanter le *Credo* et mon domestique joua du violon, ce qui est défendu dans le carême. Les moines étoient entre 2 vins».³³ Μέσα σε αυτή την πασχάλιατικη εορταστική ατμόσφαιρα των Καρυών, ωστόσο, δύο μοναχοί προσπάθησαν να προσηλυτίσουν τον Villoison: «Les 2 ησυχασταί, διδάσκαλοι Κύριλλος et Νικόδημος, entreprirent ma conversion, comme les jours suivants», αναφέρει απλά, χωρίς σχόλια.³⁴ αλλά οι

παραθέτει και την άποψη για την επιφυλακτικότητα των Αγιορειτών απέναντι στον Villoison λόγω δόγματος: «mais soit qu'il manquât, ainsi que plusieurs personnes l'ont pensé, de la réserve, de la gravité, de l'adresse nécessaires pour gagner la confiance de ces solitaires, qui ne voient jamais, sans quelq'inquiétude, un homme du rit Latin au milieu d'eux [...]». Αντίθετα, οι Chardon de la Rochette (ό.π., σ. 14) και É. Quatremère («Dansse ou D'Anse de Villoison (Jean-Baptiste-Gaspard)», στο Hoefler (επιμ.), *Nouvelle biographie générale depuis les temps les plus reculés jusqu'à nos jours*, τ. 13, Παρίσι 1866, στ. 9) αμφισβητούν σαφώς την ορθότητα της ίδιας άποψης.

30. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 39, 42, 46, 47, 51, 53, 56, 60.

31. Στο ίδιο, σ. 59.

32. Στο ίδιο, σ. 48, 62, όπου αναφέρονται οι σχετικές συζητήσεις του με τους λόγιους μοναχούς Ιώσηπο, στο Βατοπέδι, και Κύριλλο και Νικόδημο, στις Καρυές. Τα χωρία του ταξιδιωτικού ημερολογίου του Villoison όπου περιγράφονται οι συζητήσεις του με τον Βατοπεδινό Ιώσηπο έχουν ήδη προκαλέσει το ενδιαφέρον των Ελλήνων ιστορικών, καθώς έθεσαν το ζήτημα της ταύτισής του με τον Ιώσηπο Μοισιόδακα. Την ταύτιση των δύο προσώπων πρότεινε ο Κ. Θ. Δημαράς («Ειδήσεις για τον Μοισιόδακα από τα ύστερά του χρόνιου», *Ο Εραμιστής* 16 (1980), 143-150), αλλά αντιρρήσεις γι' αυτήν εξέφρασε ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης (*Ιώσηπος Μοισιόδαξ. Οι συντεταγμένες της βαλκανικής σκέψης τον 18ο αιώνα*, Αθήνα 2004, σ. 155-162).

33. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 62. Βλ. επίσης σ. 63, όπου ο Villoison σημειώνει: «J'oubliais de dire qu'à dîné, je fus obligé de chanter un *Credo* en latin, comme j'avais fait la veille à souper».

34. Στο ίδιο, σ. 63.

επισκέψεις του στις μονές και στις βιβλιοθήκες τους είχαν τότε ολοκληρωθεί και ετοιμαζόταν για την αναχώρησή του.

«Ήταν μια ψευδαίσθηση»

Ο βιογράφος του Villoison, ο C. Joret, αποτιμώντας με τη σειρά του τις έρευνες του κορυφαίου ελληνιστή του 18ου αιώνα στον Άθω, αδυνατεί να εξηγήσει το γεγονός ότι ο βιογραφούμενος δεν αναφέρει λέξη — «au moins quelques mots» — για τα χειρόγραφα με έργα αρχαίων συγγραφέων, τα οποία ο Μηνάς Μηνωίδης και άλλοι μεταγενέστεροι εντόπισαν εκεί, και αναρωτιέται, τελικά, μήπως ο Γάλλος λόγιος δεν ερεύνησε καλά τις αγιορείτικες βιβλιοθήκες. «Pourquoi n'avoir pas fait mention non plus de l'Electre et de l'Ajax de Sophocle, du Plutus et des Nuées d'Aristophane, [...] du poème des Travaux et des Jours d'Hésiode, et d'autres manuscrits que Mynoïde Minas a eu grand raison d'énumérer?», σημειώνει μεταξύ άλλων.³⁵ Αλλά ο Joret, αν διάβαζε προσεκτικά την ταξιδιωτική έκθεση του βιογραφούμενου του, θα παρατηρούσε ότι ο Villoison αναφέρει την ύπαρξη κωδικών με έργα του Αριστοφάνη, του Ησιόδου και του Σοφοκλή στον Άθω, συγκεκριμένα στις μονές Βατοπεδίου, Διονυσίου και Λαύρας (βλ. Παράρτημα Ι).³⁶

Μια πρώτη εξήγηση που μπορεί να δοθεί για τη σύντομη αναφορά — και όχι λοιπόν σιωπή — του Villoison στους συγκεκριμένους κώδικες είναι ότι τα χειρόγραφα αυτά, όπως ο Εμμ. Ν. Φραγκίσκος διαπιστώνει στην περίπτωση του πατμιακού κώδικα με έργα του Πλάτωνα, «δεν ανήκαν στα άμεσα ενδιαφέροντα» του Γάλλου ελληνιστή.³⁷ Πράγματι, το ενδιαφέρον του φιλόδοξου Villoison, ήδη πολύ πριν από την αναχώρησή του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, είχε επικεντρωθεί — σύμφωνα με μια επιστολή του — σε χειρόγραφα τα οποία θα διέσωζαν, για παράδειγμα, τα άπαντα του Αριστοφάνη ή του Σοφοκλή, αλλά και σε χειρόγραφα «très-anciens»: συγκεκριμένα έγραφε, το 1783, στον φίλο του Γερμανό λόγιο C. G. von Murr:

35. Joret, *ό.π.*, σ. 283-284. Τα ίδια ερωτήματα θέτει και ο Κουγέας (*ό.π.*, σ. 198), ενώ ο Famerie (D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 18) θεωρεί δικαιολογημένες τις αμφιβολίες του Joret για τις έρευνες του Villoison στις αγιορείτικες βιβλιοθήκες.

36. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 48, 57, 59.

37. Φραγκίσκος, «Ο πατμιακός κώδικας...», *ό.π.*, σ. 393.

«J'espère trouver au mont Athos au moins des manuscrits très-anciens [...] Dans un catalogue du seizième siècle des manuscrits de Constantinople, imprimé dans la *Nova Collectio librorum rariorum*, on trouve Aristophane et Sophocle en entier, vingt-quatre comédies de Ménandre, avec le Commentaire de Michel Psellus, etc.»³⁸

«Hellas! c'était une illusion!», θα προσθέσει, αρκετές δεκαετίες αργότερα, ο επίσης Γάλλος ελληνιστής J.-F. Stiévenart σχολιάζοντας τις ελπίδες που ο Villoison φαίνεται, από την επιστολή του προς τον Murr, να έτρεφε για το ταξίδι του στο Άγιο Όρος.³⁹ Είχε όμως παραμείνει απλά επιλεκτικό το ενδιαφέρον του Villoison για τα χειρόγραφα, όταν έφτασε η στιγμή της πραγματοποίησης της αποστολής του στον Άθω; Το ημερολόγιο του συγκεκριμένου ταξιδιού, πάντως, δεν μαρτυρεί ούτε καν το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του συντάκτη του για τους μοναστηριακούς κώδικες· οι σύντομες πληροφορίες για τις αγιορείτικες βιβλιοθήκες αφορούν εξίσου έντυπα και χειρόγραφα βιβλία (βλ. Παράρτημα Ι), και καταγράφονται ανάμεσα σε πληροφορίες κάθε είδους για τις μονές. Με αυτό τον τρόπο, αν κάποιος δεν γνωρίζει την επιστημονική ιδιότητα του Villoison, θα μπορούσε να υποθέσει ότι βρέθηκε εκεί (χάριν προσκυνήσεως και θεωρίας των ιερών Μοναστηρίων), όπως ανέφεραν οι συστατικές επιστολές του.

Είναι χαρακτηριστικό ότι τα μνημεία ή τα κειμήλια των μονών του προκαλούν ανάλογο με τα βιβλία ενδιαφέρον και αφιέρωνει, λίγο ή πολύ,

38. Το απόσπασμα της επιστολής παραθέτει ο Stiévenart, «Idée du théâtre de Ménandre et de la société athénienne dont il était l'expression ; (Extraits d'un mémoire inédit sur ce poète et sur la nouvelle comédie grecque)», *Mémoires de l'Académie des Sciences, Arts et Belles-Lettres de Dijon*, 2η σειρά, 3 (1854), 8, σημ. 1. Ο Villoison φαίνεται ότι θεωρούσε (πολύ παλαιά) χειρόγραφα όσα ήταν παλαιότερα του 10ου αιώνα, καθώς τα περισσότερα χειρόγραφα των αγιορείτικων βιβλιοθηκών —που δεν του προκαλούν το ενδιαφέρον— τα χρονολογεί στον 10ο αιώνα και χειρόγραφα του 14ου αιώνα τα οποία βρίσκει εκεί τα χαρακτηρίζει «πρόσφατα» (βλ. Παράρτημα Ι). Πέρα από τα γενικά αυτά χαρακτηριστικά των χειρογράφων που ενδιέφεραν τον Villoison, ο Γάλλος ελληνιστής είχε αναφέρει, κατά καιρούς, ότι θα αναζητούσε στις βιβλιοθήκες της Ανατολής και τους εξής συγκεκριμένους κώδικες: την *Οδύσσεια* του Ομήρου με σχόλια (μόνο αν ήταν χειρόγραφο της ίδιας ποιότητας με εκείνο της *Ιλιάδας* που είχε ανακαλύψει στη Βενετία), τα σχόλια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για τον Πίνδαρο (από τα οποία σωζόταν μόνο ο πρόλογος) και την *Εκλογή* του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου (μικρό μέρος της οποίας είχε ανακαλυφθεί τον 17ο αιώνα)· βλ. Dacier, *ό.π.*, σ. 269 και 366, και D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 8, 59.

39. Stiévenart, *ό.π.*

την ίδια έκταση για να μιλήσει γι' αυτά. «Επροσκύνησα τα άγια λείψανα», σημειώνει σε κάποιο σημείο στα ελληνικά,⁴⁰ για να μην ξεχάσει τη νεοελληνική έκφραση για μια κίνηση που έκανε συχνά. Η κίνηση αυτή δεν αποτελούσε ωστόσο μέρος της διπλωματικής τακτικής του, προκειμένου να κερδίσει την εμπιστοσύνη των μοναχών. Ο ζήλος τον οποίο δείχνει, για να επισκεφτεί όλα τα μνημεία και για να δει όλα τα κειμήλια που αναφέρονται στο *Προσκυνητάριον* του Ι. Κομνηνού, μας απομακρύνει από την υπόθεση αυτή: ο ταξιδιωτικός αυτός οδηγός του Άθω τον συντροφεύει κυριολεκτικά σε κάθε του βήμα: «J'allai voir [...] les choses décrites dans le Προσκυνητάριον, excepté la *Racine de Jessé*, qu'on ne trouve plus peinte dans le réfectoire, parce qu'on l'a refait à neuf», γράφει, για παράδειγμα, αναφερόμενος στη μονή Σταυρονικήτα.⁴¹

Η ιστοριογραφία θεωρεί ως σήμερα ότι ο Villoison επισκέφτηκε το Άγιο Όρος μόνο «για να δει τις βιβλιοθήκες, για να αναζητήσει χειρόγραφα»,⁴² ακολουθώντας μάλιστα στην αναζήτησή του «ξέφρενους» ρυθμούς.⁴³ Αν η αναζήτηση χειρογράφων αποτελούσε τον μοναδικό ή έστω κύριο, και συνεπώς πειστικό, στόχο του στον Άθω, τότε πώς εξηγείται το γεγονός ότι αναλώνει τον πολύτιμο χρόνο του εκεί για να δει τα μοναστηριακά συγκροτήματα στο σύνολό τους; «Je vis ce monastère en détail», σημειώνει εκφράζοντας την ικανοποίησή του για την επίσκεψή του στη Λαύρα.⁴⁴ Αλλά και οι εικόνες που είχε αποκομίσει από τις άλλες μονές δεν ήταν λίγες: ένα απόσπασμα από την περιγραφή της επίσκεψής του στη μονή Ιβήρων είναι ενδεικτικό:

«J'ai vu le ναραντζώνα, ou orangerie, les περιβόλια, jardins superbes, le μύλος, ou moulin, qui est curieux, la tour ou forteresse, autrefois contre les corsaires, l'église, la Πορταίτισσα, un ησυχαστήν qui couchoit par terre et tournoit, les

40. D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 55.

41. Στο ίδιο, σ. 47. Βλ. επίσης σ. 38-39, 41, 47, 49, 52, 56. Ο Villoison χρησιμοποίησε συγκεκριμένα τη βενετική έκδοση του *Προσκυνηταρίου*, του 1745: βλ. *Catalogue des livres de feu M. D'Ansse de Villoison*, Παρίσι 1806, σ. 211 (αρ. 2420), όπου επίσης σημειώνεται χειρόγραφα δίπλα στα στοιχεία του βιβλίου: «avec des notes Mss. de Villoison».

42. Βλ. για παράδειγμα Δημαράς, ό.π., σ. 146.

43. Βλ. για παράδειγμα D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 18, όπου ο É. Famerie θεωρεί τον Villoison «trop empressé» στον Άθω και χαρακτηρίζει την έρευνά του στις αγιορείτικες βιβλιοθήκες «effrénée».

44. Στο ίδιο, σ. 60.

vignes, les oliviers, l'orangerie, l'ancien monastère των Ιβήρων, qui est presque détruit, l'arsenal, qui est superbe, l'infirmerie pour les malades.»⁴⁵

Το ημερολόγιο του ταξιδιού του Villoison στον Άθω αποκαλύπτει έναν άνθρωπο που δεν ενδιαφερόταν αποκλειστικά για χειρόγραφα, αλλά που επιθυμούσε να έχει συνολική εποπτεία του αγιορείτικου χώρου.

«Να εξετάσω λοιπόν...»

Η εικόνα που οι βιογραφίες του 19ου αιώνα έπλασαν για τον Villoison και τις έρευνές του στον Άθω είναι, σε γενικές γραμμές, η ακόλουθη: Απαρηγόρητος από το γεγονός ότι δεν κατάφερε να εντοπίσει χειρόγραφα με έργα αρχαίων συγγραφέων στις αγιορείτικες βιβλιοθήκες, εγκατέλειψε την προσπάθεια για την ανακάλυψη πολύτιμων κωδίκων και άρχισε να συγκεντρώνει παντού, πληροφορίες κάθε είδους.⁴⁶ διαπίστωσε λοιπόν ότι «dans leur état actuel, les Grecs conservent une multitude d'usages de leurs aïeux, et que la connoissance de ces usages peut être très utile pour l'explication des auteurs anciens»⁴⁷ και, κατ' επέκταση, συνέλαβε «l'idée d'une grande description des pays helléniques et le projet d'une Histoire comparée de la Grèce ancienne et moderne».⁴⁸ Η εικόνα αυτή δεν άφησε ασφαλώς ανεπηρέαστη και τη νεότερη ιστοριογραφία. Έτσι, ο Σ. Κουγέας θα μιλήσει για τη «μεταβολή, ην υπέστησαν εν Ελλάδι τα ερευνητικά ενδιαφέροντα» του Γάλλου ελληνιστή· ωστόσο, ο Κουγέας θα υποστηρίξει ότι η μεταβολή αυτή έγινε πριν από το ταξίδι του Villoison στην Πάτμο και τον Άθω, και ότι αυτός ήταν ο «πιθανότερος λόγος της περί τα χειρόγραφα δεικνυόμενης αδιαφορίας του».⁴⁹

Ανάμεσα στα κατάλοιπα του Villoison σώζονται σήμερα και δυο φύλλα με «Remarques sur le Mont Athos».⁵⁰ Πρόκειται για σχετικές με τον

45. Στο ίδιο, σ. 42.

46. Dacier, *ό.π.*, σ. 270 και 368-369· πβ. Chardon de la Rochette, *ό.π.*, σ. 14· Pingaud, *ό.π.*, σ. 150· Joret, *ό.π.*, σ. 284-285.

47. [F.-J.-M. Noël – J. Planche], *Éphémérides politiques, littéraires, et religieuses*, v. 4, Παρίσι 1812, σ. 311.

48. V. Berard, *Un mensonge de la science allemande. Les «Prolégomènes à Homère» de Frédéric-Auguste Wolf*, Παρίσι 1917, σ. 224.

49. Σ. Κουγέας, *ό.π.*, σ. 199.

50. Bibliothèque nationale de France, Département des Manuscrits, Suppl. Gr. 930, φ. 76-77.

Άθω αποδελτιώσεις αρχαίων, βυζαντινών⁵¹ και νεότερων κειμένων, ή και απλές παραπομπές (βλ. Παράρτημα II), τις οποίες όμως είχε κάνει πριν από την αναχώρησή του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία, αφού καταλήγουν στην απαρίθμηση εννέα ερωτημάτων προς απάντηση, δηλαδή πληροφοριών των συγγραφέων προς επαλήθευση: «examiner donc», σημειώνει συγκεκριμένα, πριν να απαριθμήσει τα συγκεκριμένα ζητήματα.⁵² Άλλωστε, με την άφιξή του στον Άθω και από τις πρώτες συζητήσεις που θα κάνει εκεί με τους μοναχούς, θα φροντίσει να δώσει απαντήσεις στα περισσότερα από τα ερωτήματα αυτά και να τις καταγράψει στην αρχή του ταξιδιωτικού ημερολογίου του. Η διασταύρωση των πληροφοριών των αρχαίων συγγραφέων με τη σύγχρονη τότε πραγματικότητα δεν ήταν, λοιπόν, μια ιδέα που ο Γάλλος λόγιος συνέλαβε πραγματοποιώντας επιτόπια έρευνα στον ελληνόφωνο χώρο. Ποια ήταν όμως τα ζητήματα που απασχολούσαν τον Villoison, πριν από το ταξίδι του στον Άθω, και ποιες απαντήσεις σε αυτά κατάφερε τελικά να δώσει επί τόπου;

α. «Αν μένουν ίχνη από την επιχείρηση αυτή (τη διώρυγα) του Ξέρξη»
 Η διώρυγα του Ξέρξη υπήρξε αντικείμενο ενδιαφέροντος για αιώνες⁵³ και δεν είναι τυχαίο που απασχόλησε και τον Villoison. Οι σημειώσεις του δείχνουν ότι έλαβε υπόψη του για το ζήτημα αυτό κυρίως τις αναφορές των

51. Στην ελληνική βιβλιογραφία, μια πρώτη προσπάθεια συγκέντρωσης των αποσπασμάτων των αρχαίων ελληνικών και βυζαντινών έργων τα οποία αναφέρονται στον Άθω έγινε από τον Αλέξανδρο Ε. Λαυριώτη, «Περί του Άθω», *Νεολόγου Εβδομαδιαία Επιθεώρησις Πολιτική, Φιλολογική, Επιστημονική* 2 (1893), 881-883, 904-906. Τα περισσότερα σχετικά με τον Άθω χωρία των αρχαίων ελληνικών κειμένων παρουσίασε πρόσφατα ο Μ. Κωνσταντίνου, «Άθως σκιαίζει νότα Λημνίας βοός (Αναφορές αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων στον Άθωνα)», στο συλλογικό έργο *Άγιον Όρος και προχριστιανική αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 2006, σ. 21-52. Οι μελέτες αυτές δείχνουν ότι ο Villoison δεν είχε αποδελτιώσει τότε όλα τα έργα της αρχαίας γραμματείας με αναφορές στον Άθω.

52. Τα ερωτήματα δημοσιεύει ο É. Famerie (D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 18), χωρίς όμως να τα σχολιάζει ούτε να τα συσχετίζει αναλυτικά με τις αποδελτιώσεις και με το ταξιδιωτικό ημερολόγιο του Villoison.

53. Βλ. Hélène Nicolet-Pierre, «Xerxès et le trésor de l'Áthos», *Revue Numismatique*, 6η σειρά, 34 (1992), 21-22 (Appendice III. Le canal de Xerxès et les voyageurs). Μαρία Παζαρή – Ε. Λιβιεράτος, «Ου τόπος ή τόπος Όρους;», στο Ε. Λιβιεράτος (επιμ.), *Όρους Άθω γης και θαλάσσης περίμετρον, χαρτών μεταμορφώσεις*, Θεσσαλονίκη 2002, σ. 249-252.

Ηροδότου, Θουκυδίδη, Σκύμνου, Στράβωνα, Πομπώνιου Μέλα, Πλίνιου, Αιλιανού Κλαύδιου, Ευσταθίου Θεσσαλονίκης και G. J. Voss (Vossius), αφού παραθέτει τα σχετικά αποσπάσματα, συσχετίζοντάς τα ωστόσο με άλλα και παραπέμποντας κατ' αυτό τον τρόπο και σε άλλους συγγραφείς.⁵⁴ Ο Villoison, φτάνοντας στον Άθω, πληροφορήθηκε ότι δεν σώζονταν ίχνη της διώρυγας, αλλά επιβεβαίωσε τη μαρτυρία του Belon⁵⁵ ότι η περιοχή ονομαζόταν «Πρόβλακα, par corruption pour Προούλακα»· την περιοχή αυτή θα αντικρίσει, στη συνέχεια, ακολουθώντας τη διαδρομή για τη μονή Εσφιγμένου.⁵⁶

β. «Αν η θάλασσα που περιβρέχει τον ισθμό αυτόν (τον Άθω) είναι ακόμη γεμάτη κήτη με το όνομα “τροχολί”»

Το απόσπασμα του Αιλιανού Κλαύδιου που ο Γάλλος λόγιος αποδελτίωσε αναφέρεται σε αυτά τα πλάσματα με τις περίεργες κινήσεις που μιμούνται τροχούς⁵⁷ τα συγκεκριμένα πλάσματα μάλλον απεικονίζει στα ανατολικά του Άθω και ο χάρτης που συνοδεύει το περιηγητικό έργο του P. Belon,⁵⁸ αφού, κατά τον Αιλιανό Κλαύδιο, αυτά βρίσκονταν κυρίως στη δεξιά πλευρά της χερσονήσου. Οι Αγιορείτες όμως διαβεβαίωσαν τον Villoison ότι δεν υπήρχαν κήτη στη γειτονική θαλάσσια περιοχή αλλά ούτε και «σκυλόψαρι (sic) qui renversent les barques»· μόνο ο αρχιμανδρίτης Αθανάσιος, στη μονή Ιβήρων, του είπε ότι, όταν ήταν νέος, είχε δει «un poisson d'une grosseur énorme, qui pouvoit renverser les καϊκία (sic) et se montroit 2 ou 3 fois par an, comme une baleine».⁵⁹

γ. «Αν υπάρχουν αρκετές οχιές πάνω στο όρος»

Το ερώτημα αυτό του Villoison προκύπτει από τη μνεία του Πλίνιου ότι οι κάτοικοι του Άθω, σύμφωνα με τον Ισίγονο, ζούσαν πολλά χρόνια, διότι

54. Τις αναφορές των αρχαίων Ελλήνων και βυζαντινών συγγραφέων για τη διώρυγα του Ξέρξη βλ. στις μελέτες των Αλέξανδρου Ε. Λαυριώτη, *ό.π.*, σ. 881-883, 904-906 και Κωνσταντίνου, *ό.π.*, σ. 40-49.

55. P. Belon, *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie, & autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Παρίσι 1588, σ. 81, όπου γράφει συγκεκριμένα: «Plus outre l'on vient à Prulacas».

56. D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 37, 51.

57. Κλαύδιος Αιλιανός, *Περὶ ζώων ιδιότητος*, XIII, 20.

58. Belon, *ό.π.*, «Portait de l'isle de Lemnos, du Mont Athos, chef des ceremonies de la religion des Grecs, & de plusieurs autres lieux de Grèce & d'Asie, retirez du naturel, suivant la description des Observations des singularitez des pais estranges».

59. D'Ansse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 36-37, 42-43.

τρέφονταν με κρέας οχιάς.⁶⁰ ο Γάλλος ταξιδιώτης, καταγράφοντας στην αρχή του ημερολογίου του την πανίδα της χερσονήσου, θα απαντήσει παράλληλα και στο συγκεκριμένο ερώτημα: «quelques serpens, qui, disent-ils, ne font pas de mal».⁶¹

δ. «Αν οι κάτοικοι της κορυφής του όρους ζουν πάρα πολλά χρόνια»
Οι αναφορές των Πομπώνιου Μέλα, Πλίνιου, Λουκιανού, Αιλιανού Κλαύδιου και Γάιου Ιούλιου Σολίνου για τη μακροβιότητα των κατοίκων του Άθω⁶² αφορούσαν, βέβαια, τους αρχαίους κατοίκους της χερσονήσου, με τις ιδιαίτερες διατροφικές συνήθειες, και όχι τους Αγιορείτες μοναχούς που θα συναντούσε ο Villoison. «Αθώτας δε μέχρι τριάκοντα και εκατόν ετών βιούν ιστορείται», γράφει συγκεκριμένα ο Λουκιανός,⁶³ και ο Γάλλος λόγιος θα διαπιστώσει επί τόπου ότι «il y a beaucoup de moines, au mont Athos, qui vivent jusqu'à 100, 110 ans et par delà»· μάλιστα στη μονή Ιβήρων, συγκεκριμένα στο «νοσοκομείον pour les malades, où il y a une apothicairerie, celui pour les vieillards», θα γνωρίσει έναν τυφλό μοναχό ηλικίας εκατόν δεκατεσσάρων ετών, τον Αρσένιο, «qui a bon appétit, marcoit encore l'année dernière et donna devant moi des paras à l'infirmier pour lui acheter du ράκι (sic)».⁶⁴ Με το ζήτημα της μακροβιότητας σχετίζεται μάλλον και η εμμονή του Villoison να καταγράφει λεπτομέρειες για τη διατροφή των μοναχών και τη δική του στο Άγιο Όρος: «J'eus à soupé des choux croutes, qu'on ne trouve que dans ce monastère, un κάβουρα, grosse écrevisse de mer, οκταπόδια, polypes, περιστέρια, pigeons, salade, vin rouge et blanc, et de Samos, ράκι, pignoli du mont Athos, etc.», σημειώνει, για παράδειγμα, περιγράφοντας ένα κάθε άλλο παρά λιτό δείπνο του στο Χιλανδάρι.⁶⁵ Ίσως δεν είναι άσχετο με το ίδιο ζήτημα, τέλος, και το γεγονός ότι ο Γάλλος επισκέπτης σημειώνει επίσης άγνωστους σε αυτόν κανόνες υγιεινής: «Ils donnent à laver avant et après le repas», αναφέρει.⁶⁶

60. Caius Plinius Secundus, *Naturalis historia*, VII, 27.

61. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 37.

62. Pomponius Mela, *De situ orbis*, II, 2· Caius Plinius Secundus, ό.π.: Λουκιανός, *Μακρόβιοι*, 5· Κλαύδιος Αιλιανός, *Ποικίλη ιστορία*, IX, 10· Gaius Julius Solinus, *De mirabilibus mundi*, 11.

63. Λουκιανός, ό.π.

64. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 36, 44.

65. Στο ίδιο, σ. 52.

66. Στο ίδιο, σ. 38. Βλ. επίσης σ. 40.

ε. «Αν δεν πνέουν άνεμοι στην κορυφή του όρους και αν αυτή υψώνεται πάνω από τα σύννεφα»

Ο εντυπωσιακός όγκος του Άθω αποτελεί κοινό τόπο στους αρχαίους συγγραφείς, αλλά οι αναφορές των Πομπώνιου Μέλα και Γάιου Ιούλιου Σολίνου είναι που θέτουν στον Villoison τα επιπλέον αυτά μετεωρολογικά ερωτήματα.⁶⁷ Παρατηρώντας τον Άθω από κοντά και διασταυρώνοντας τις σχετικές πληροφορίες των Αγιορειτών, ο Γάλλος ταξιδιώτης θα γράψει: «Cette montagne n'est pas si haute qu'on le dit, mais on ne peut pas monter au faite. Dans le mois d'avril, à cause du froid et de la neige qui vient jusqu'au col, les pierres, le bois et le plomb des images s'y fendent de froid. Le 6 juillet, on y monte et on est obligé d'y porter du bois pour passer la nuit, αγρυπνία». Καθώς ο Απρίλιος ήταν λοιπόν μια εποχή απαγορευτική για να επιχειρήσει να ανέβει στην κορυφή του όρους, ο Villoison αρκέστηκε στις διαβεβαιώσεις των μοναχών: «Il est faux qu'il n'y ait point de vent au haut de la montagne».⁶⁸

ς. «Αν βλέπει κανείς νωρίτερα την ανατολή του ήλιου (στην κορυφή του όρους)»

Το «ουρανόμηκες» όρος Άθω στάθηκε, γενικά, αφορμή για διάφορες μυθολογικές στην αρχαιότητα και οι μύθοι αυτοί καταγράφηκαν ή αντιγράφηκαν άκριτα από τους συγγραφείς, αρχαίους και μεταγενέστερους. Έτσι, ο Villoison θέλησε να ελέγξει και την αναφορά του Στράβωνα ότι «οι την κορυφήν (του Άθωνος) οικούντες ορώσι τον ήλιον ανατέλλοντα προ ωρών τριών της εν τη παραλία ανατολής».⁶⁹ Η επιτόπια έρευνά του δεν του επέτρεψε μόνο να διαπιστώσει ότι επρόκειτο για έναν ακόμη μύθο, αλλά και να εντοπίσει την αιτία της δημιουργίας του: «La répercussion de la neige sur les rochers a donné lieu à la fable que le soleil s'y couchait plus tard».⁷⁰

ζ. «Έως πού φτάνει η σκιά του (του Άθω)»

Ο «τεθρυλημένος», ήδη από την εποχή του Πλουτάρχου, ιαμβικός στίχος του Σοφοκλή «Άθως σκιάζει νότα Λημνίας βοός» αποτελούσε και στα χρόνια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης μια γνωστή στους λόγιους παροι-

67. Pomponius Mela, *ό.π. και Gaius Julius Solinus, ό.π.*

68. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 36, 37.

69. Στράβων, *Γεωγραφικά*, VIIa, 1.33.

70. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, *ό.π.*, σ. 37.

μία.⁷¹ Δεν είναι τυχαίο λοιπόν που και αργότερα η *Encyclopédie* των Diderot – D’Alembert θα αναφέρει στο σύντομο λήμμα της για τον Άθω: «Athos, ou Agios Oros, ou Monte-Santo, haute montagne de Grèce, en Macédoine, dans la presqu’île du Sud, au golfe de Contesse. On dit qu’un peu avant le coucher du soleil, l’ombre de l’Athos s’étend jusqu’à Stalimene ou Lemnos».⁷² Οι εικασίες που δημιουργήθηκαν γύρω από την έκταση της σκιάς του Άθω με αφορμή τα αρχαία κείμενα εξακολούθησαν να αναπαράγονται ως τον 19ο, και όχι μόνο από τους ανθρώπους που δεν τον είχαν ποτέ αντικρίσει· ο μοναχός Ιακώβος Νεοσκητιώτης, για παράδειγμα, στην *Αθωνιάδα* του γράφει: «Η σκιά του Άθωνος φθάνει το μεν πρωί σκιάζουσα την αντίπεραν του Λογγού κόμην Συσκία και Σικίαν καλουμένην κοινώς, το δε εσπέρας φθάνει μέχρι της Λήμνου [...]».⁷³ Ο Villoison, πηγαίνοντας με καΐκι στον Άθω, πέρασε κοντά από το χωριό Σικιά της Χαλκιδικής και το αναφέρει μερικές ώρες αργότερα, φτάνοντας στη μονή Ξενοφώντος, σημείωσε στο ημερολόγιό του: «Σικιά est ainsi appelé par corruption pour Σικιά, parce que l’ombre du mont Athos s’étend jusqu’à ce village».⁷⁴ Η μνεία αυτή του Villoison δεν ήταν μια δική του ευφάνταστη ετυμολογία του τοπωνυμίου («Σικιά») αλλά, όπως φαίνεται από τη σχετική αναφορά του Ιακώβου Νεοσκητιώτη, μια διαδεδομένη εικασία. Πάντως, η εικασία αυτή απαντούσε μόνο εν μέρει στο ερώτημα που ο Γάλλος λόγιος είχε θέσει πριν από το ταξίδι του, αφού αφορούσε την έκταση της σκιάς του Άθω στα δυτικά του όρους· έτσι, όταν αργότερα θα βρεθεί στη Λήμνο, η σκιά του Άθω θα τον «ακολουθεί», και, καταφεύγοντας σε μια καλύβα για να προφυλαχθεί από την καταιγίδα, θα ρωτήσει ανθρώπους που δεν είχαν ποτέ διαβάσει αρχαίους συγγραφείς: «[...] nous entrâmes dans une cabane où il y avoit des pêcheurs turcs qui nous firent mille politesses, nous firent asseoir auprès du feu, nous dirent qu’on voyoit encore proche de Ρεπάνιδι (το χωριό Ρεπανίδι) l’ombre du mont Athos [...]».⁷⁵

71. Πλούταρχος, *Ηθικά, Περί του εμφανιζομένου προσώπου τω κύκλω της Σελήνης*, 935f και Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεκβολαί εις την Ομήρου Ιλιάδα*, 624.

72. Βλ. το λήμμα «Athos», στο Diderot – D’Alembert (επιμ.), *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, par une société des gens de Lettres*, τ. 1, A-Azymites, Παρίσι 1751, σ. 818.

73. Το κείμενο δημοσιεύει ο Ε. Κουρίλας, «Ιστορία και ανέκδοτα Αγίου Όρους ερανισθέντα εκ των περιγραφέντων κωδίκων», *Θεολογία* 23 (1952), 11.

74. D’Ansse de Villosion, *De l’Hellade...*, ό.π., σ. 35.

75. Στο ίδιο, σ. 118.

η. «Ποιο είναι το μήκος και το πλάτος αυτού του όρους»

Οι πληροφορίες των Ηροδότου, Στράβωνα και Πλίνιου για το μήκος, το πλάτος και την περίμετρο της αθωνικής χερσονήσου⁷⁶ έθεσαν επιπλέον ζητήματα στον Villoison προς εξακρίβωση, τα οποία ασφαλώς θα μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο μιας ολόκληρης χαρτογραφικής αποστολής, με κατάλληλα όργανα, και όχι ενός ατόμου (με ένα σάκκο συστατικές επιστολές). Η απουσία οποιουδήποτε σχόλιου για τα ερωτήματα αυτά στο ημερολόγιο του Γάλλου ταξιδιώτη φαίνεται να αντικατοπτρίζει όχι μόνο τη δική του αδυναμία να απαντήσει, αλλά και αυτή των Αγιορειτών να του πουν κάτι περισσότερο από εκείνα που είχαν γράψει οι αρχαίοι συγγραφείς για τις διαστάσεις της χερσονήσου. Οι αναφορές των Αρχαίων επαναλαμβάνονταν, εξάλλου, ως θέσφατα από τους λόγιους μοναχούς και τον επόμενο αιώνα: «Ενούται δε ο Άθως με την Χαλκιδικήν χώραν διά ισθμού του οποίου το πλάτος είναι δώδεκα σταδίων», σημειώνει, για παράδειγμα, ο Ιάκωβος Νεοσκητιώτης αντιγράφοντας τον Ηρόδοτο.⁷⁷

θ. «Πόσοι μοναχοί υπάρχουν σε κάθε μονή»

Το τελευταίο ερώτημα που απαρτίθησε ο Γάλλος ελληνιστής είναι ασφαλώς το μόνο που δεν σχετίζεται με τις αναφορές των αρχαίων συγγραφέων, αλλά αποκλειστικά με εκείνες των νεότερων ταξιδιωτών στον Άθω. Ανάμεσα στους γνωστούς τότε στον Villoison περιηγητές, πρωταρχική και κορυφαία θέση κατέχει, χωρίς αμφιβολία, ο P. Belon, ο οποίος ταξίδεψε στο Άγιο Όρος, ήδη τον 16ο αιώνα, και αφιέρωσε αρκετές σελίδες στο έργο του· ο Belon εκτίμησε τότε τον αριθμό των μοναχών σε 5.000-6.000.⁷⁸ Ο Villoison, με τη σειρά του, περιγράφοντας την επίσκεψή του σε κάθε μονή, μας δίνει παράλληλα —στις περισσότερες— και τον αριθμό των μοναχών της:

76. Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, VII, 22· Στράβων, *ό.π.*· Caius Plinius Secundus, *ό.π.*, IV, 37.

77. Κουρίλας, *ό.π.*

78. Belon, *ό.π.*, σ. 76, 77, 79, 83.

ΑΡΙΘΜΟΣ ΜΟΝΑΧΩΝ ΣΤΟΝ ΑΘΩ

μονή ή σκήτη	μοναχοί
Βατοπέδι	200
Δοχειαρίου	100*
Εσφιγμένου	10
Ιβήρων	400
Κασταμονίτου	5
Κουτλουμούσι	50*
Λαύρα	>400
Λαύρα, Καυσοκαλύβια	10
Ξενοφώντος	30*
Ξενοφώντος, σκήτη	50*
Παντελεήμονος	10
Παντοκράτορος, Π. Ηλίας	17
Σταυρονικήτα	25
Σιμωνόπετρα	10*
Χιλανδάρη	120

* περίπου

Πηγή: J.-B.-G. d'Anse de Villoison, *De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)* [Altertumswissenschaftliche – Texte und Studien, αρ. 40], επιμ. Έ. Famerie, Hildesheim–Zürich–Néa Υόρκη 2006, σ. 35-64.

Δεν παραλείπει όμως να καταγράψει και τις εκτιμήσεις των Αγιορειτών για τον συνολικό αριθμό τους, οι οποίοι, με την ευκαιρία αυτή, του έθεσαν και το ζήτημα της αναντιστοιχίας ανάμεσα στη φορολογία και τον πραγματικό πληθυσμό: «Ils disent qu'ils ne sont que trois mille moines, mais on leur fait payer le *carach* pour six mille. Ils se cachent dans le bois, de peur d'être enregistrés».⁷⁹

Από την έρευνα βιβλιοθήκης στην έρευνα πεδίου

Οι αποδελτιώσεις που έκανε ο Villoison προετοιμάζοντας την αποστολή του στον Αθω μαρτυρούν, χωρίς αμφιβολία, ότι η μετατόπιση των ερευνη-

79. D'Anse de Villoison, *De l'Hellade...*, ό.π., σ. 38.

τικών ενδιαφερόντων του, από την αρχαία ελληνική φιλολογία στη μελέτη της σύγχρονης του ελληνικής πραγματικότητας, είχε αρχίσει πριν από την αναχώρησή του για την Οθωμανική Αυτοκρατορία. Η αναζήτηση πολύτιμων χειρογράφων αποτέλεσε μάλλον την επίσημη δικαιολογία των ερευνών του, εξασφαλίζοντας έτσι τη βασιλική χρηματοδότησή τους, αλλά δεν ήταν ο μοναδικός στόχος τους. Όπως αποδεικνύουν τα ζητήματα που ο Villoison έθεσε προς διερεύνηση στον Άθω, τα ενδιαφέροντά του δεν περιορίζονταν πια στη φιλολογία, απλώνονταν στους τομείς της αρχαιολογίας, της γεωγραφίας, της δημογραφίας, της ζωολογίας, της μετεωρολογίας. Ωστόσο, το πλαίσιο των ερευνητικών στόχων του καθοριζόταν ακόμη αποκλειστικά από τους αρχαίους συγγραφείς και αντανακλούσε τα δικά τους ερευνητικά ζητούμενα. Η σκέψη του Γάλλου ελληνιστή μοιάζει να είναι τότε εγκλωβισμένη στα *desiderata* των αρχαίων κειμένων· ενδεικτική είναι η αναζήτηση από τον Villoison συνεχειών ακόμη και εκεί που δεν ήταν δυνατό να υπάρξουν, δηλαδή ανάμεσα στους αρχαίους κατοίκους του Άθω και τους Αγιορείτες μοναχούς. Πάντως, η περίπτωση των ερευνών του Villoison στον Άθω μας επιτρέπει να παρακολουθήσουμε τη σταδιακή μετατόπιση του ενδιαφέροντος ενός λογίου της εποχής από την έκδοση αραίων κειμένων στην πραγματολογική εξέτασή τους και εντέλει στην αυτοψία του χώρου στον οποίο αναφέρονται τα κείμενα· με άλλα λόγια, τη λογική διαδικασία που καταλήγει στη συγκριτική μελέτη του αρχαίου και του νεότερου κόσμου. Είναι η ίδια λογική διαδικασία που εξωτερικεύει το ενδιαφέρον της ευρωπαϊκής λογιόσύνης να μελετήσει τον σημερινό ελλαδικό χώρο και να οργανώσει τις πρώτες επιστημονικές αποστολές της σε αυτόν. Έτσι, λίγα χρόνια μετά το ταξίδι του Villoison στο Άγιο Όρος, ο μαθηματικός Kästner θα δημοσιεύσει στη Λειψία την πραγματεία του για το ύψος και τη σκιά του Άθω,⁸⁰ ενώ ο πρέσβης Choiseul-Gouffier θα στείλει τους συνεργάτες του στην αθωνική χερσόνησο για να τη χαρτογραφήσουν, να εντοπίσουν τη διώρυγα του Ξέρξη και να απαντήσουν τελικά στο ερώτημα αν η σκιά του όρους της φτάνει ως τη Λήμνο. Δυστυχώς, τα δεδομένα της αποστολής αυτής θα χαθούν στα χρόνια της Γαλλικής Επανάστασης και τα αποτελέσματα των ερευνών της δεν θα γίνουν γνωστά.⁸¹ Θα πρέπει να

80. A. G. Kästner, *Über Höhe und Schatten des Berges Athos*, Λειψία 1792.

81. Βλ. τη μελέτη μου «À la recherche du royaume antique. Les investigations de Choiseul-Gouffier et ses collaborateurs en Macédoine (1787-1792)», *Ο Επανιστής* 25 (2005), 139-150.

περιμένει κανείς τις μετρήσεις του βοτανολόγου Grisebach τον επόμενο αιώνα,⁸² για να πληροφορηθεί το ύψος της κορυφής του Άθω και για να διαπιστώσει ότι «υπάρχουσιν αληθώς όρη άλλα πολύ υψηλότερα αλλά το ύψος αυτών δεν εκπλήσσει τοσούτον την όρασιν».⁸³ Το ύψος του «ουρανομήκου» Άθω μπορεί να έχασε έκτοτε τα πρωτεία, αλλά κέρδισε για πάντα τον ιδιαίτερο ρόλο του στην εξέλιξη της ευρωπαϊκής επιστημονικής σκέψης.

82. A. Grisebach, *Reise durch Rumelien und nach Brussa im Jahre 1839*, τ. 1, Γοττίγγη 1841, σ. 227-345.

83. Φρεαρίτης, *ό.π.*, *Πανδώρα* 14 (1863-1864), 82 (=ό.π., σ. 231).

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
I

Οι βιβλιοθήκες του Αγίου Όρους και τα περιεχόμενά τους το 1785
(σύμφωνα με το ταξιδιωτικό ημερολόγιο του J.-B.-G. d'Ansse de Villosion)¹
βιβλιοθήκη χειρόγραφα έντυπα

Αγίου Παύλου:
είχε μόνο βουλγαρικά βιβλία²
Βασιτοπέδι, πρώτη βιβλιοθήκη, κοντά στα
κατήχούμενα:
είχε πολύ μεγάλο αριθμό βιβλίων
σχεδόν όλα ήταν χειρόγραφα

το μεγαλύτερο μέρος του 10ου αι. πολύ μικρός αριθμός
πατερικά (Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Ιωάν-
νη Χρυσοστόμου κ.ά.), αρκετά ασκητικά,
εκκλησιαστικά, λειτουργικά, βίβλ. αγίων,
μαρτυρολόγια, κανονικά, συνοδικά, ευαγ-
γέλια, λίγες βίβλοι, μερικά ρωσικά
α) ένα Γρηγορίου Ναζιανζηνού και ένα
Ιωάννη Χρυσοστόμου, των οποίων γρα-
φέας θεωρείται ο Ιωάννης Καντακούζη-
νός, αλλά φαίνονταν του 10ου αι.³

1. O J.-B.-G. d'Ansse de Villosion επισκέφτηκε επίσης τη μονή Δοχειαρίου, αλλά δεν αναφέρει τίποτε για τη βιβλιοθήκη της. Η κατάσταση των εντύπων και των χειρογράφων του πίνακα σταθιμε δινάτη γάρη στις πολυτιμες βιβλιογραφικές πληροφορίες που πρόσθυμα μου έδωσαν οι κ.κ. Τριαντάφυλλος Σιλαβεβέντης, Κρίτων Χρυσολόδης και Ζήσης Μελισσάκης: τους ευχαριστώ και από αυτό το σημείο.

2. O J. D. Carlyle, ο οποίος επισκέφτηκε τη μονή το 1801, είναι πιο ακριβής και γράφει ότι «their library consisted entirely, except a solitary Psalterion, of Bulgaric MSS.», βλ. A. Anghelou, «J. D. Carlyle's Journal of Mount Athos (1801)», *O Ερανιστής* 3 (1905), 53. Ωστόσο, η μονή διέθετε και ελληνικά χειρόγραφα: βλ. Σ. Π. Λάμπρος, *Κατάλογος των εν παλαι βιβλιοθήκαις του Αγίου Όρους ελληνικών κωδίκων*, τ. 1, Καίμπριτζ 1895, σ. 19-27.

3. Στο Βασιτοπέδι, σώζονται σήμερα έξι χειρόγραφα με έργα του Ιωάννη Χρυσοστόμου των οποίων γραφέας ή κτήτορας ήταν ο Ιωάννης Καντακούζη-

έντυπα

χειρόγραφα

βιβλιοθήκη

Βασοπέδι, δεύτερη βιβλιοθήκη, στο σκευοφυλάκιο:

είχε μικρότερο αριθμό βιβλίων
είχε περισσότερα έντυπα και λιγότερα
χειρόγραφα⁴

το μεγαλύτερο μέρος του 10ου αι., περιγραμνά, ευκονογραφημένα (κυρίως τα ευαγγέλια και τα ψαλτήρια), *parfaitement écrits, superbes, les plus beaux*

ευαγγέλια, ψαλτήρια, βιβλίοι (περισσότερες από τις άλλες αγιορειτικές βιβλιοθήκες), μερικά ρωσικά, λίγα αρχαία ελληνικά

α) Πλούτος Αριστοφάνη, με μερικές τραγωδίες Αισχύλου και Σοφοκλή, *très récent*⁵
β) ένα Αριστοείδη⁶

πατερικά (Αθνασίου Αλεξανδρείας, Γρηγόριου Ναζιανζηνού, Ευσεβίου Καισαρείας, Ιωάννη Χρυσόστομου κ.ά.), *beaux*
α) τέσσερα αντίτυπα Σούδα, έκδ. Μιλάνου⁷

νός (αφ. 321-322, 325-328), ενώ δεν υπάρχει κανένα με έργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού το οποίο να σχετίζεται με τον Κωνσταντζινό· ίσως ο Villoison κάνει λάθος στην περιήχηση του χειρογράφου με έργο του Ναζιανζηνού και εννοεί εκείνο με έργο του Γρηγορίου Νύσσης το οποίο επίσης ανήκε στον βυζαντινό αυτοκράτορα — και μετέπειτα μοναχό με το όνομα Ιωάσαφ — και βρίσκεται ακόμη στη βιβλιοθήκη της μονής (αφ. 128). Βλ. Σ. Ευαγγελιάδης – Αρχάδιος Βατοπεδινός, *Κατάλογοι των εν τη Ιερά Μονή Βατοπεδίου αποκειμένων κωδίκων* [Αγιορειτική Βιβλιοθήκη, αφ. 1], Παρίσι 1924, σ. 32, 65-66.

4. Η συγκεκριμένη μαρτυρία του Villoison επιβεβαιώνει την υπόθεση του Τ. Σκλάβενίτη ότι στην βιβλιοθήκη του σκευοφυλακίου τα έντυπα ήταν περισσότερα από τα χειρόγραφα· βλ. Τ. Ε. Σκλάβενίτης, «Τα έντυπα, στο *Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου, Παράδοση – Ιστορία – Τέχνη*, τ. 2, Αγίου Όρους 1996, σ. 606.

5. E. Lamberz, *Katalog der griechischen Handschriften des Athosklosters Varopedi*, τ. 1, *Codices 1-102* [Κατάλογοι Ελληνικών Χειρογράφων Αγίου Όρους, αφ. 2], Θεσσαλονίκη 2006, σ. 143-147 (αφ. 33)· το χειρόγραφο αυτό χρονολογείται στον 16ο αι.

6. Στο ίδιο, σ. 116-118 (αφ. 24).
7. Σούδα, επιμ. Δ. Χαλκοκονδύλη, Μιλάνο: Bissoli, 1499· βλ. Θ. Ι. Παπαδόπουλος, *Ελληνική βιβλιογραφία (1466 ci. - 1800)*, τ. 1, *Αλφάβητική και χρονολογική ανακατάταξις* [Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, αφ. 48], Αθήνα 1984, σ. 401 (αφ. 5323). Σήμερα δεν σώζεται πιθανώς κανένα από τα τέσσερα αντίτυπα που διέθετε η μονή, καθώς το μόνο αντίτυπο της συγκεκριμένης έκδοσης που ο Θ. Ι. Παπαδόπουλος εντόπισε στον Άθω βρίσκεται στη μονή Καρραχίλου· βλ. Ο ίδιος, *Βιβλιοθήκες Αγίου Όρους. Παλαιά ελληνικά έντυπα. Πρώτη προσπάθεια συγκερτήσεως συλλογικού καταλόγου*, Αθήνα 2000, σ. 4. Ωστόσο, ένα δεύτερο αντίτυπο υπάρχει στη μονή Διονυσίου· βλ. στήμ. 12.

βιβλιοθήκη	χειρόγραφα	έντυπα
Γρηγορίου	<p>γ) ένα Ελλήνων «μικρών» ρητόρων, aussi récent⁸</p> <p>δ) Ιατροσοφιστών</p>	
<p>η μονή και τα χειρόγραφα της είχαν καεί πριν από μερικά χρόνια</p> <p>Διονυσίου, στα καπνισμένα, σε δύο ερμάρια: ήταν σημαντική</p> <p>είχε μεγαλύτερο αριθμό εντύπων από τις άλλες αγιορείτικες βιβλιοθήκες</p>	<p>μερικά ελληνικά</p> <p>α) Αμφιλόχεια Φωτίου⁹ (υπήρχε και σε άλλες αγιορείτικες μονές)</p> <p>αρκετά Πινδάρου και Αριστοφάνη, πολλά λεξικά</p> <p>αρκετά Ιωάννη Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Ναζιανζηνού και Μεγάλου Βασιλείου, ό-πως και σε όλες τις ορθόδοξες μονές</p> <p>α) Λεξικόν Κυρίλλου Αλεξανδρείας¹⁰ (υπήρχε σε όλες τις μονές)</p>	<p>έργα σχεδόν όλων των αρχαίων συγγραφέων</p> <p>αρκετά Ευριπίδη, εκδ. Aldo, μργαία, βίοι αρχίων (υπήρχαν σε όλες τις αγιορείτικες μονές)</p> <p>α) όλα τα αρχέτυπα του Aldo (Κήποι Αδωνιδος κ.ά.)¹¹</p>

8. Πρόκειται μάλλον για τον «Codex Crippsianus» της Βρετανικής Βιβλιοθήκης (αφ. Burney 95), ο οποίος μεταφέρθηκε, λίγο μετά το 1802, στο Λονδίνο ύστερα από προστάσεις του E. D. Clarke· ο συγκεκριμένος κώδικας είναι του 14ου αι. Βλ. E. Lambert, «Η βιβλιοθήκη και τα χειρόγραφα της», στο *Ιερά Μεγάλη Μονή Βατοπεδίου...*, ό.π., σ. 571. Το ότι ο Villosion θεωρεί το χειρόγραφο αυτό «πρόσφατο» δεν αποκλείει την ταύτισή του με τον «Codex Crippsianus», αφού το προηγούμενο χειρόγραφο του 16ου αι. το χαρακτηρίζει ο ίδιος «πολύ πρόσφατο».

9. Λάμπρος, ό.π., σ. 45 (αφ. 559).

10. Στο ίδιο, σ. 417 (αφ. 3889, 1).

11. Στα αρχέτυπα της μονής που σώζονται περιλαμβάνονται οι εξής εκδόσεις του Aldo Manuzio: Γραμματική Ασκήσεις του Βυζαντίου, Βενετία 1494-1495 (αφ. 2089), Θεολόγου Γραμματικής Εισαγωγής των εις τέσσαρα, Βενετία 1495 (αφ. 2), Αριστοτέλους Όργανον, Βενετία 1495 (αφ. 5), Δημοσθένους Λόγοι 62, Αιθηνίων Σοφιστών υπόθεσις εις τους αυτούς λόγους, Βενετία 1496 (αφ. 40 και 41), Θηρασυρός Κέρως Αμαλθείας και Κήπος Αδωνιδος, Βενετία 1496 (αφ. 39), Αριστοφάνους Κομωδίαι Εννέα, Βενετία 1498 (αφ. 1 και 36)· βλ. Π. Μ. Κυτρομηλίδης, «Η βιβλιοθήκη των εντύπων της Ιεράς Μονής Διονυσίου», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), 213-214, 217, 218.

βιβλιοθήκη	χειρόγραφα	έντυπα
Εσφιγμένον	<p>αρκετά του ίδιου είδους με αυτά των άλλων μονών, μερικά ρωσικά</p> <p>α) ένα με χρονικό σημείωμα για την καταστροφή της μονής από τους Σάρακηνους, σχισμένο ολογράφως¹²</p>	<p>β) Σούδας, έκδ. Μιλάνου¹²</p> <p>γ) ένα Δημοσθένη, εκδ. Feliciani¹³</p> <p>δ) <i>Praetae principes</i> του H. Étienne¹⁴</p>
Ζωγράφου:	είχε μόνο «ιλλυρικά» (σλαβικά) βιβλία ¹⁵	<p><i>beaux</i></p> <p>καινές διαθήκες, Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Ιωάννη Χρυσοστόμου, ευαγγελία</p> <p>α) Σούδας, έκδ. Μιλάνου¹⁶</p>
Ιβήρων, πρώτη βιβλιοθήκη:	είχε βιβλιοφύλακα	περίπου 3000 τόμοι
<p>τα περισσότερα χειρόγραφα βρίσκονταν σε ένα κιβώτιο στη σκάλα, κοντά στην πόρτα της βιβλιοθήκης</p> <p>τα έντυπα ήταν κληροδότημα του οι-</p>	<p>το μεγαλύτερο μέρος ανέφαλα και κολοβά ευαγγέλια, λίγες βίβλοι, εφημερευτικές σειρές, πατερικές ομιλίες (Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Ιωάννη Χρυσοστόμου κ.ά.), ασχητικά, λειτουργικά, βίαι αγίαν, μερικά γεωρ-</p>	μερικά γαλλικά, ιταλικά και λατινικά

12. Σούδας, επιμ. Δ. Χαλκοκονδύλη, Μιλάνο: Bissoli, 1489 (αφ. 90): βλ. στο ίδιο, σ. 214. Βλ. επίσης σημ. 7.

13. *Δημοσθένους Λόγοι*, επιμ. G. B. Feliciano, Βενετία: Brucoli, 1543.

14. *Οι της προικής ποιήσεως πρωτεύοντες ποιηταί, και άλλοι τινές*, Γενεύη: Étienne, 1566.

15. Πρόκειται μάλλον για το χειρόγραφο με αρ. 2027, 11: βλ. Λάμπρος, ό.π., σ. 172. Η μόνη επιφύλαξη που υπάρχει για την ταύτιση των δύο χειρογράφων είναι η κατάστασή τους, διότι ο Villoison το περιγράφει ως «tout déchiré».

16. Βλ. σημ. 7.

17. Η μόνη είχε επίσης και ελληνικά χειρόγραφα: βλ. Λάμπρος, ό.π., σ. 31-35.

βιβλιοθήκη	χειρόγραφα	έντυπα
<p>κουμμενικού πατριάρχη Διονυσίου Δ¹⁸</p> <p>Ιβήρων, δεύτερη βιβλιοθήκη, σε ένα ερμάριο κάτω από το ρολόι, κοντά στα κατήχουμένα:¹⁹</p> <p>όλα τα βιβλία ήταν σχισμένα</p> <p>είχε μουσικά βιβλία (<i>de cheueu, de plein chant</i>), ομιλίες, βίους αγίων, ασκητικά</p> <p>Ιβήρων, σκευοφυλάκιου:</p>	<p>γιανά (λειτουργικά, βίαι αγίων κ.ά.)</p>	<p>α) ένα ροσικό ευαγγελιστάριο, <i>superbe</i></p> <p>β) ένα ευαγγελιστάριο, έκδ. Rover Geneύης, με σημειώσεις του Scaliger κ.ά. υπέρ του καλβινισμού²⁰</p>
<p>Ιβήρων, κελί Σταυράκη, Μυτιληνιού</p>	<p>α) ένα ελληνικό ευαγγελιστάριο, <i>très récent</i></p> <p>β) ένα ελληνικό ευαγγελιστάριο του 10ου αι.</p>	<p>α) Σούδας, έκδ. Μιλάνου²¹</p>

18. Η δωρεά περιλάμβανε επίσης αρκετά χειρόγραφα και τα ζήτημα διαφύλαξης και δανεισμού της ρυθίστηκαν με συνοδικό έγγραφο του 1678: βλ. Θεολόγος Ιβήρων, «Ιστορικό περίγραμμα της συλλογής των ελληνικών χειρογράφων της ιεράς μονής Ιβήρων», στο Π. Σωτηρούδης, *Ιερά Μονή Ιβήρων. Κατάλογος ελληνικών χειρογράφων*, τ. Α', (1-100), Αγίου Όρους 1998, σ. 244, 246. Για τη δωρεά αυτή και για την τοποθέτηση των βιβλίων της αργότερα, το 1721, από τον πρόην μητροπολίτη Αρτής Νεόφυτο Μαυρομάτη σε χώρο που ανήγειρε στα κατηλύμενα, βλ. επίσης Τ. Ε. Σκλαβενίτης, «Η βιβλιοθήκη των εντύπων της μονής Μερίστης Αζόρας του Άθω», *Μνήμων* 11 (1987), 106.

19. Η πληροφορία του Vilvoison επιβεβαιώνεται την υπόθεση του Θεολόγου Ιβήρων ότι, παρά την προσπάθεια του Νεοφύτου Μαυρομάτη να συγκεντρώσει τα βιβλία της μονής στα κατηλύμενα (1721), μερικό μέρος τους εξακολούθησε να υπάξει και σε άλλους χώρους: βλ. Θεολόγος Ιβήρων, *ό.π.*, σ. 246.

20. *Της Κανής Διαθήκης άπαντα*, επιμ. J. Scaliger, Geneύη: Roviere, 1620.
21. Βλ. στήμ. 7.

βιβλιοθήκη	χειρόγραφα	έντυπα
<p>Ιβήρων, σκήπη Προδρόμου, καλύβη δικαίου Χριστοφόρου, πρώην διδασκάλου και μαθητή του Ε. Βούλγαρη:²² είχε αρκετά ελληνικά βιβλία</p>		<p>κυρίως πατερικά, <i>bonnes éditions</i></p>
<p>Ιβήρων, σκήπη Προδρόμου, καλύβη Σιλβέστρου, Γεωργιανού</p>	<p>μερικά γεωργιανά, εκκλησιαστικά, προσηχηστικά α) Ευαγγελιάρειον</p>	<p>δύο, των οποίων οι χαρακτηριστές φαίνονταν αρμενικοί α) ένα ψαλτήρι, έκδ. Τιφλίδας β) ένα προσευχητάρι, έκδ. Τιφλίδας</p>
Καρακάλλου	<p>ευαγγέλια, <i>beaux</i>, Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Ιωάννη Χρυσοστόμου α) ένα Δημοσθένη²³</p>	
<p>Κασταμονίτου: δεν είχε καθόλου βιβλία</p>		<p>μερικά ευαγγέλια του 10ου αι., μερικά ελληνικά πατερικά (Ιωάννου Χρυσοστόμου κ.ά.) α) ένα Ομήρου</p>
Κουτλουμουσι:	<p>διδέθετε κατάλογο²⁴</p>	

22. Πρόκειται μάλλον για τον Χριστόφορο Προδρομίτη· βλ. Θεολόγος Ιβηρίτης, ό.π., σ. 248.

23. Πρόκειται ίσως για το χειρόγραφο με αρ. 1752, το οποίο όμως δεν περιλαμβάνει μόνο έργα του Δημοσθένη· βλ. Λάμπρος, ό.π., σ. 149.

24. Ο κατάλογος του Κουτλουμουσιού αποτελεί τη δεύτερη παλαιότερη γνωστή χειρόγραφη καταγραφή βιβλιοθήκης του Αθώ (1767), καθώς ένας κατάλογος του 1723 υπάρχει στη μονή Ιβήρων. Βλ. Σιλαβσένιτς, «Η βιβλιοθήκη», ό.π., σ. 89· πβ. Θεολόγος Ιβηρίτης, ό.π., σ. 246.

βιβλιοθήκη	χειρόγραφα	έντυπα
<p>Λαύρα, βιβλιοθήκη των εντύπων²⁵</p> <p>Λαύρα, βιβλιοθήκη των καθηγουμένων: είχε μεγαλύτερο αριθμό χειρογράφων από τις άλλες αγιορείτικες βιβλιοθή- κες</p>	<p>α) Προκοπίου Χριστιανού σοφιστού της εις την παλαιάν ερμηνείας επιτομή ανέκδοτος, δυνείρετος και πολύτιμος μείμβρανα (sic)²⁶</p> <p>αμέτρητο πλήθος ελληνικών, πολύ λίγα ρωσικά, ένα ή δυο γεωργιανά, ένα αρμενι- κό, <i>superbes</i> ευαγγέλια, ωρολόγια, πράξιπύσταλοι, Ιωάν- νη Χρυσοστόμου, Γρηγορίου Ναζιανζηνού, μερικά Πινδάρου, μερικές τραγωδίες Σο- φοκλή, πολλά Ησόδου (δεν υπήρχαν τα σχόλια του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για τον Πινδάρου)</p> <p>α) ένα από τη βιβλιοθήκη του Κουτ- λουμουσίου²⁷</p>	<p>β) ένα Ευριπίδη</p> <p>μερικές ελληνικές γραμμαιτικές, μηναία, εκδόσεις «του Ομήρου, Ησόδου, Θεοκρί- του του Aldou)</p>

25. Λάμπρος, ό.π., σ. 271 (φρ. 3079).

26. Παρά το γεγονός ότι ελάχιστα έντυπα περιλάμβανε και η βιβλιοθήκη των καθηγουμένων, η αναφορά του Vilvoison σε «βιβλιοθήκη των εντύπων» μαρτυρεί πιθανώς ότι οι Λαυριώτες είχαν ξεχωρίσει τα έντυπα από τα χειρόγραφα βιβλία: γενικά, το ξεχώρισμα των εντύπων από τα χειρόγραφα δεν θεωρείται παλαιότερη συνήθεια από τα μέσα του 19ου αι. Για το ζήτημα αυτό στην περίπτωση της Λαύρας βλ. Σιλιβενίτης, «Η βιβλιοθήκη...», ό.π., σ. 86, 89-97.

27. Πρόκειται μάλλον για το νομοκάνονα με τη σημείωση: «Ετος σωτήριον αχπέ (1685) εν μηνί Μάτιω ιβ'. Το παρόν Νομοκάνονον υπήρχει καμίου Ναβα-
ναήλ ιερομόνου του Κουτλουμουσιανού εκ νήσου Ρόδου [...] ενώ δε ήρθον εις Λαύραν 1752 Μάτιω 20. Αρχιμικαδότης Διονύσιος εξ Ακαρνανίας του Βάλτου εκ
κοιμπούλεως Αμβρακείας» βλ. Σπυρίδων Λαυριώτης – Σ. Ευστρατιάδης, Κατάλογος των κωδίκων της Μεγίστης Λαύρας (της εν Αγίω Όρει) [Harvard
Theological Studies, φρ. XIII], Καμπριτζ-Παρίσι 1925, σ. 219 (φρ. 1312).

βιβλιοθήκη	χειρόγραφα	έντυπα
<p>Λαύρα, καθολικό, μαζί με τα κειμήλια</p>	<p>β) Πλούτος Αριστοφάνη γ) δύο Θεοφρίτου, από τα οποία το ένα αναφέρει «πανθ' ἄλιε ἄμιμι δεδύκει» αντί «άλιος»</p> <p>α) ένα ευαγγελιστάριο, το οποίο δωρίθηκε από την Ειρήνη Παλιολογίνα και ανήκε στον Αθανάσιο Αθωνίτη, με σημείωμα στο τέλος «αιτησαμένου Δημητρίου», <i>bien écrit</i>²⁸</p> <p>β) ένα ευαγγέλιο, το οποίο θεωρείται ότι σώθηκε εκ θαύματος από τις κατ'εστραφές των Σαρακηνών</p>	
Λαύρα, κελί Γρηατίου	α) Ιατροσοφικόν	
Λαύρα, σκήτη Κασσοκαλυβίων, βιβλιοθήκη του οικουμενικού πατριάρχη Κυρίλλου Ε' ²⁹	μερικά ελληνικά, ομιλίες	ελληνικά, <i>bonnes éditions</i> , κυρίως πατρι-
ήταν προς πώληση		

28. Στο ίδιο, σ. 11 (αφ. 111).

29. Ο Κυρίλλος Ε' ήταν ένας από τους απερόριστους πατριάρχες και μητροπολίτες που έζησαν στη Λαύρα: βλ. Σιλαβενίτη, «Η βιβλιοθήκη...», ό.π., σ. 104-106. Πιο συγκεκριμένα, πέθανε στις 27 Ιουλίου 1778, σύμφωνα με ένα σημείωμα του Κασάρου Λαπόντε στο χειρόγραφο της μονής Ξηροποτάμου με αρ. 344 (πληροφορία του κ. Γ. Σιλαβενίτη).

βιβλιοθήκη	χειρόγραφα	έντυπα
Ξενοφώντος:	είχε μόνο (αλληλικό) (σλαβικά) βιβλία ³¹	κά, αρχικά ιταλικά φυλλάδια εναντίον των Ιησουιτών κ.ά. α) la <i>Byzantine</i> , έκδ. Benetίας ³⁰
Ξηροποτάμου:	είχε την καλύτερα ταξινομημένη ορθόδοξη μοναστηριακή βιβλιοθήκη	πολλά ελληνικά, των οποίων το μεγαλύτερο μέρος ήταν νεότερα από αυτά του Βατοπεδίου, μερικά ρωσικά
Παντελεήμονος:	είχε μερικά χειρόγραφα και έντυπα	α) τα αντιρρητικά έργα του Renaudot ³² α) ένα με πατερικά απόφθεγματα από χειρόγραφο του Κουτλουμουσίου, έκδ. Benetίας 1783 ³³

30. *Corpus historiae Byzantinae*, Venetia: Zavarina – Bonini, 1729-1733.

31. Η πληροφορία του Villoson, εδώ, δεν επιβεβαιώνεται από τον λίγο μεταγενέστερο επισκόπη της μονής J. D. Carlyle: βλ. Anghelou, ό.π., σ. 60. Για τα ελληνικά χειρόγραφα της μονής βλ. Λάμπρος, ό.π., σ. 60-74.

32. E. Renaudot, *Défense de "La Perpétuité de la foi" contre les calomnies et faussetez du livre intitulé "Monuments authentiques de la religion des Grecs"*, Παρίσι: Martin, 1709: Ο ίδιος, *Défense de l' Histoire des patriarches d'Alexandrie" & de la "Collection des liturgies orientales" contre un escrit intitulé "Défense de la mémoire de feu M. Ludolf, & c."*, Παρίσι: Coignard, 1717.

33. Συναγωγή των θεοφθόγων ρημάτων, και διδασκαλιών των θεοφόρων, και αγίων Πατέρων... ή τις ληφθείσα εκ της Βιβλιοθήκης της εν τω Αγιοπόμιο Ορει. Ιερής, Βασιλικής τε, και Πατριαρχικής Μονής του Κουτλουμουσίου επώνυμης, επιμ. Παύλος Ευσεβεινός [Μακάριος Νοταράς], Venetia: Bortoli

έντυπα

χειρόγραφα

βιβλιοθήκη

Παντοκράτορος, δίπλα στο σκευοφυλάκιο:
είχε κυρίως λειτουργικά βιβλία

μερικά του 10ου αι., *beaux*
εσαγγέλια, πατερικά (κυρίως Γρηγορίου Να-
ζιανζηνού και Ιωάννη Χρυσοστόμου, όπως
και σε όλες τις ορθόδοξες μονές)

Σταυρονικήτα:

είχε μόνο χειρόγραφα

αρκετά μεγάλοι αριθμοί, ελληνικά, το με-
γαλύτερο μέρος περιγραμνά του 10ου αι., με-
ρικά βομβύκινια του 13ου αι.
εσαγγέλια, εσαγγελιστάρια, μερικές βί-
βλοι, αρκετά Γρηγορίου Ναζιανζηνού και
Ιωάννη Χρυσοστόμου, ομιλίες, βίβλοι αγίων,
μαρτυρολόγια, εκκλησιαστικά

Σιμωνόπετρα

αρκετά μεγάλοι αριθμοί, *non plus précieux*
que dans les autres couvents

α) ένα το οποίο δωρήθηκε από έναν
Βούλγαρο βασιλιά και βρισκόταν «σφα-
ρισμένο» μαζί με τα λείψανα, *fameux*³⁴

1783-βλ. Παπαδόπουλος, ό.π., σ. 350 (αρ. 4686). Η μονή Παντελεήμονος διαθέτει σήμερα αντίτυπα της συγκεκριμένης έκδοσης: βλ. Ο ίδιος, *Βιβλιο-
θήκες...*, ό.π., σ. 192.

34. Ανάμεσα στα κειμήλια της Σιμωνόπετρας που έβλεπε ο παξιδιώτης, στα τέλη του 17ου αι., ήταν και ένα Εσαγγέλιον πολλές τιμές άξιον, αφέρωμα

έντυπα

χειρόγραφα

βιβλιοθήκη

Χιλιανόδαρι:

είχε μόνο «ιλλυρικά» (σλαβικά) βιβλία³⁵

α) ωρολόγιο, του οποίου θεωρούνταν δωρητής ένας Ανδρόνικος και γραφέας ο Ιωάννης Χρυσόστομος, αλλά φαινόταν του 10ου αι., με χρυσά γράμματα, fort bien écrit

Φιλοθέου:

ήταν αρκετά σημαντική σε χειρόγραφα

ίδιου είδους με αυτά των άλλων μονών

Πηγή: J.-B.-G. d'Ansse de Villoison, *De l'Hellade à la Grèce. Voyage en Grèce et au Levant (1784-1786)* [Altertumswissenschaftliche – Texte und Studien, αρ. 40], επιμ. É. Famerie, Hildesheim–Zürich–Nèz Υόρμη 2006, σ. 35-64.

του αεμνήστου Μηχαήλ Βοεβόδοσιν· βλ. Ι. Κομηνός, *Προσκυνητάριον του Αγίου Όρους του Αθωνος*, επιμ. Ι. Κεμίζος, Βενετία 1745, σ. 80. Ίσως σε αυτό αναφέρεται ο Villoison και δεν ήταν λοιπόν δώρο Βούλγαρου βασιλιά αλλά του Μηχαήλ Α' του Γενναίου, γημόνα της Βλαχίας, μετέπειτα και της Τρανσυβανίας και της Μολδαβίας (1593–1601).

35. Η μονή είχε επίσης και ελληνικά βιβλία, χειρόγραφα και έντυπα· βλ. αντίστοιχα Λάμπρος, ό.π., σ. 28-30 και Παπαδόπουλος, *Βιβλιοθήκες...*, ό.π.

II

Τα έργα που αποδελτίωσε ο J.-B.-G. d'Ansse de Villoison
προετοιμάζοντας τις έρευνές του στον Άθω το 1785¹

Πηγή: BnF, Département des Manuscrits, Suppl. Gr. 930, φ. 76^v-77^v

αρχαία ελληνική γραμματεία

Αθήναιος, *Δειπνοσοφιστάι*.

Αιλιανός Κλαύδιος, *Περί ζώων ιδιότητος*, επιμ. J. G. Schneider, Λειψία 1784.

—, *Ποικίλη Ιστορία*, εκδ. J. G. Scheffer, Στρασβούργο 1773.

Απολλώνιος ο Ρόδιος, *Αργοναυτικά*.

Ηρόδοτος, *Ιστορίαι*, επιμ. P. Wesseling, Άμστερνταμ 1763.

Θουκυδίδης, *Ιστορία Πελοποννησιακού Πολέμου*, επιμ. C. A. Duker, Άμστερνταμ 1731.

Λουκιανός, *Έργα*, επιμ. T. Hemsterhuis – J. F. Reitz, Άμστερνταμ 1743.

Σκύμνος, στο *Geographiae veteris scriptores graeci minores*, επιμ. J. Hudson, τ. 2, Οξφόρδη 1703.

Στράβων, *Γεωγραφικά*.

Φλόστρατος, *Τα εις τον Τυανέα Απολλώνιον*.

λατινική γραμματεία

Ammianus Marcellinus, *Res gestae*.

Cicero, Marcus Tullius, *De finibus bonorum et malorum*.

—, *Epistolarum libri quatuor*, Ulm 1699.

Plinius Secundus, Caius, *Naturalis historia*, επιμ. J. Harduin – J. G. F. Franz, Λειψία 1778.

—, *Naturalis historia*, επιμ. G. Brotier, Παρίσι 1779.

Pomponius Mela, *De situ orbis*.

Solinus, Caius Julius, *Polyhistor*, εκδ. C. Saumaise, Λειψία 1777.

βυζαντινή γραμματεία

Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *Παρεμβολαί εις την Ομήρου Ιλιάδα και Οδύσειαν*, επιμ. N. Majoranus – M. Devarius, Ρώμη 1542-1550.

Καλέκας, Μανουήλ, στο *Bibliothecae graecorum patrum auctarium novissimum*, επιμ. Combefis, Παρίσι 1648, 1672.

1. Η ταύτιση των εκδόσεων έγινε συσχετίζοντας τα ελάχιστα και συντομογραφημένα στοιχεία τους που σημειώνονται στις αποδελτιώσεις και στις παραπομπές του Villoison με τα βιβλία του *Catalogue des livres de feu M. D'Ansse de Villoison*, Παρίσι 1806.

νεότεροι συγγραφείς

- Belon, P., *Les observations de plusieurs singularitez et choses mémorables, trouvées en Grèce, Asie, Judée, Égypte, Arabie, & autres pays estranges, rédigées en trois livres*, Παρίσι 1588.
- Brunzen de La Martinière, A.-A., *Le grand dictionnaire géographique, historique et critique*, Παρίσι 1768.
- Büsching, A. F., *Géographie universelle*, Στρασβούργο 1768-1778.
- Guillet (dit de La Guilletière), G., *Lacédémone ancienne et nouvelle, où l'on voit les mœurs et les coutumes des Grecs modernes, des Mahométans et des Juifs du pays*, Παρίσι 1676.
- Krausz (Crusius), M., *Turcograeciae libri octo*, Βασιλεία 1584.
- Le Beau, C., *Histoire du Bas-Empire, en commençant à Constantin-le-Grand*, Παρίσι 1757-1817 (τ. 3, Παρίσι 1759).
- Lucas, P., *Voyage du sieur Paul Lucas, fait par ordre du Roy dans la Grèce, l'Asie Mineure, la Macédoine et l'Afrique*, Παρίσι 1712.
- Montfaucon, B. de, *Palaeographia graeca*, Παρίσι 1708.
- Pluquet, F.-A.-A., *Dizionario dell'eresie, degli errori e degli scismi*, μτφρ. T. A. Contin, Βενετία 1771.
- Pococke, R. – Milles, J., *Inscriptionum antiquarum graecarum et latinarum liber*, Λονδίνο 1752.
- Rutgers (Rutgersius), J., *Variorum lectionum libri sex*, Λέιντεν 1618.
- Voss (Vossius), G. J., *Ars historica : De historicis graecis libri quatuor. De historicis latinis libri tres. Historiae universalis epitome. Opuscula et epistolae*, Άμστερνταμ 1699.